

Sablasti Marxa i filozofija otpora. Uz slučaj Fukuyama - Derrida

Horvat, Daniel

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:904548>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-05**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet Osijek
Diplomski studij sociologije i filozofije

Daniel Horvat

Sablasi Marxa i filozofija otpora
Uz slučaj Fukuyama – Derrida

Diplomski rad

Mentor:
prof. dr. sc. Marijan Krivak
Osijek, 2023.

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet Osijek
Odsjek za filozofiju
Diplomski studij sociologije i filozofije

Daniel Horvat

Sablasi Marxa i filozofija otpora.

Uz slučaj Fukuyama – Derrida

Diplomski rad

Znanstveno područje: humanističke znanosti, znanstveno polje:
filozofija, znanstvena grana: filozofija politike

Mentor:

prof. dr. sc. Marijan Krivak

Osijek, 2023.

Prilog: Izjava o akademskoj čestitosti i o suglasnosti za javno objavljivanje

Obveza je studenta da donju Izjavu vlastoručno potpiše i umetne kao treću stranicu završnoga, odnosno diplomskog rada.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napisao/napisala te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s navođenjem izvora odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan/suglasna da Filozofski fakultet u Osijeku trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta u Osijeku, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, 1. 4. 2023.

Daniel Horvat, 0200008568

Ime i prezime studenta, JMBAG

Sažetak

Rad postavlja usporedbu teza Francisa Fukuyame o kraju povijesti i smrti marksizma, te Derridaove teze o marksizmu kao svjetskoj kulturnoj (ali i filozofskoj i političkoj) baštini. Slijedi autorova hipoteza o samoobrazovanju kroz »govorenje sablastima« kao otpor neoliberalnoj zbilji. Ona pridonosi analizi prijepornosti ova dva oprečna tumačenja svijeta. Neoliberalna perspektiva umrtvljuje političku dinamiku, nameće svoju ideologiju i vrijednosti, a pojedinačne interese učinkovito predstavlja kao opće. U takvoj »zbilji« filozofija je protjerana na društvenu marginu, a suvremeni obrazovni sustav pokazuje se kao instrument kapitalističkog oblikovanja takve »zbilje«. Obrazovni sustav (samo) posreduje neoliberalnom perspektivnom zadane istine i vrijednosti, te tako ukalupljuje čovjeka za potrebe kapitalističkog načina života. Derrida nudi izlaz iz ovakve »zbilje« kroz svoj koncept »govorenja sablastima«. Osoba se razvija na tradicionalnim i neoliberalnim vrijednostima koje joj se posreduju preko kulture, odgoja i obrazovanja, ali to nije dovoljno kako bi ona ostvarila svoje potencijale čovječnosti. Čak i kao visoko obrazovana osoba, ona ostaje ukalupljena u zadanu »zbilju« i »istine« kapitalističkog načina života, te istodobno postaje nesposobnom stvarati širu sliku o sebi, životu i svijetu. Samoobrazovanje je iskorak iz takva neoliberalna realiteta, a razuman, odnosno samoobrazovan čovjek – kao phronimos, ostaje jedino »tinjalište« suprotstavljanja svemu tome. Filozofija otpora biva UMNIM odgovorom takvoj neoliberalnoj stvarnosti.

Ključne riječi: filozofija otpora, Francis Fukuyama, Jacques Derrida, neoliberalna »zbilja«, samoobrazovanje, phronimos

Sadržaj

Uvod	1
------------	---

I. dio

1. Gospodar/učitelj: Francis Fukuyama	4
1.1. Francis Fukuyama	4
1.2. Teza o kraju povijesti	5
1.3. Teza o smrti marksizma	7
2. Jacques Derrida i govorenje sablastima	9
2.1. Jacques Derrida	9
2.2. <i>Sablasti Marxa. Stanje duga, rad tugovanja i nova Internacionala</i>	9
2.3. Čudna zapovijed: Naučiti živjeti (sa Sablastima!)	10
2.3.1. Heterodidaktika između života i smrti	11
2.4. <i>Ein Gespenst geht um in Europa – das Gespenst des Kommunismus</i>	12
2.4.1. Očinski lik	13
2.4.2. Ukletologija	13
3. Naša zbilja	15
3.1. Liberalizam	15
3.1.1. Foucault	16
3.2. Ideologija	16
3.2.1. Zadatak ideologije	17
3.2.2. Liberalna ideologija	18
3.3. »Zbilja« liberalne-demokracije	19
3.3.1. Demokracija	20
3.3.2. Kapitalizam naše »zbilje«	21

II. dio

1. Filozofija otpora	25
1.1. Filozofija otpora	25
1.1.1. Prema čemu je to filozofija – otpor?	25
1.1.2. Ishodišta ideje filozofije otpora	26
1.1.3. Mjesto filozofije otpora u prostoru neoliberalne »zbilje«	26
1.1.4. <i>Ako?</i> i kritički potencijal filozofije otpora	27
1.2. Samoobrazovanje kao vid filozofije otpora	30
1.2.1. Nužan je iskorak	31

1.2.2. Nužnost samoobrazovanja.....	32
1.3. Reteritorijalizacija kao vid filozofije (otpora)	34
1.3.1. Plan imanencije.....	34
1.3.2. Stvaranje pojma	36
2. »Govorenje sablastima«.....	37
2.1. Govorenje sablastima.....	37
2.1.1. <i>Govorenje sablasti</i> pitanje je zrelosti	37
2.1.2. <i>Phronimos</i>	38
2.1.3. »Razglobljeno vrijeme«.....	39
2.2. Problem gospodara/učitelja.....	41
2.2.1. Opomena i otpor	42
Zaključak.....	45
Literatura	47

Uvod

Francis Fukuyama objavio je 1989. članak »Kraj povijesti?«, a 1991. knjigu *Kraj povijesti i posljednji čovjek* u kojima iznosi teze o kraju povijesti, smrti marksizma i pobjedi liberalno-demokratskog koncepta društvenog uređenja nad komunizmom. Njegove su teze u javnom diskursu prihvaćene euforično. Navođene su i interpretirane kao akademska potvrda pobjede liberalno-demokratske ideje i neoliberalne paradigme suvremenog kapitalizma nad idejom komunizma. Jacques Derrida objavljuje 1993. knjigu *Sablasti Marxa. Stanje duga, rad tugovanja i nova Internacionala*, koja se može promatrati kao svojevrsno paradigmatičko mjesto otpora i mjesto kritike neoliberalne zbilje i kao mjesto kritike teza Francisa Fukuyame o kraju povijesti i smrti marksizma.

Prijepor Fukuyama – Derrida iskoristit će se kao okvir unutar kojeg će se promišljati neoliberalna »zbilja«, a Derridaovo promišljanje koncepta *govorenja sablastima u razglobljenom vremenu* iskoristit će se kao okvir unutar kojeg će se promišljati samoobrazovanje koje se prepoznaje kao nužna pozicija same mogućnosti pojavljivanja *čovjeka* u suvremenom svijetu neoliberalne zbilje. Iz pozicije kritike neoliberalne zbilje i kritike suvremenog sustava obrazovanja tražit će se odgovor na pitanje: Može li se Derridaov koncept *govorenja sablastima* prikazati kao potencijal *filozofije otpora* u kontekstu prijepora Fukuyama – Derrida, koji paradigmatički ocrtava lice i naličje naše zbilje?

Neoliberalnu zbilju autor promišlja kao autoritarnu, isključivu, manipulativnu i na ideologiji utemeljenu, a suvremeni obrazovni sustav vidi kao mehanizam ukalupljivanja čovjeka za potrebe kapitalističkog načina života. Unutar takvog sustava obrazovanja, *samoobrazovanje* se nadaže kao jedini preostali *put do razumnog čovjeka* i jedini preostali put do *filozofije* kao mjesta *otpora* neoliberalnoj zbilji.

U prvom dijelu rada predstavlja se Francis Fukuyama, a ocrtava ga se kao ideologa i teoretičara liberalno-demokratske društvene paradigme. Predstavljaju se njegove teze o kraju povijesti i o smrti marksizma. Nakon toga, predstavlja se Jacquesa Derrida i njegovo djelo iz 1993. *Sablasti Marxa. Stanje duga, rad tugovanja i nova Internacionala*, te se daje kontekst nastanka djela i odnos istog prema tezama Francisa Fukuyame. Predstavljaju se pozicija gospodara/učitelja i pozicija samoobrazovanja. Razlaže se tema *sablasti*, a *govorenje sablastima* predstavlja se kao samoobrazovanje. Liberalna ideologija pozicionira se kao podloga političke vladavine,

Fukuyamina teza o smrti marksizma kao ideološko tumačenje zbilje, a kultura i obrazovanje prikazuju se kao posredni tumači ideje liberalizma. Suvremena reprezentativna demokracija prepoznaje se kao dio manipulativne strategije kapitalizma. Suvremeni kapitalizam iščitava se kroz Deleuzeov koncept »društva kontrole« i pozicionira kao centralni element na koji se usredotočuje filozofija otpora.

U drugom dijelu rada predstavlja se koncept *filozofije otpora*, ishodišta ideje filozofije otpora, i mjesto filozofije u prostoru neoliberalne zbilje. Uspoređuju se tradicionalna i suvremena odgojna paradigma, a Derridaov koncept *govorenja sablastima* razmatra se kao samorefleksija razumnog čovjeka, kao otpor »dresuri« gospodara/učitelja i kao odmak od posredovanih istina. Lik gospodara/učitelja predstavlja se kao posredovatelj već gotovih istinâ, dok se alternativa nadaje u *phronimosu*. *Phronimos* se predstavlja kao cilj samoodgoja.

Derridaov koncept *govorenja sablastima* prepoznaje se kao potencijal *filozofije otpora* u kontekstu prijepora Fukuyama – Derrida.

I. dio

1. Gospodar/učitelj: Francis Fukuyama

1.1. Francis Fukuyama

Američki teoretičar¹ japanskoga porijekla Francis Fukuyama rođen je 1952. godine.² Šira javnost doživljava ga kao teoretičara liberalne demokracije.³ Godine 1989. objavio je u časopisu *The National Interest* članak pod naslovom »The End of History«. ⁴ Hrvatski prijevod tog članka pod naslovom »Kraj povijesti?« objavljen je u časopisu *Politička misao* 1990. Ideju »kraja povijesti« Fukuyama razrađuje u knjizi *The End of History and Last Man* objavljenoj 1991. Ta je knjiga u Hrvatskoj prevedena 1994. pod naslovom *Kraj povijesti i posljednji čovjek*. Godine 2018. objavljuje knjigu *Identity. The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*, a koja je u Hrvatskoj prevedena i objavljena 2020. pod naslovom *Identitet. Zahtjev za dostojanstvom i politike zamjeranja*.

Fukuyama svoju tezu o kraju povijesti i pobjedi liberalne demokracije početno iznosi u članku »Kraj povijesti?«. U knjizi, pak, *Kraj povijesti i posljednji čovjek* Fukuyama svoju tezu opsežno i dodatno razrađuje. U relativno nedavnoj i aktualnoj knjizi *Identitet. Zahtjev za dostojanstvom i politike zamjeranja* može se iščitati i Fukuyamino oklijevanje da se govori o liberalnoj-demokraciji kao savršenom društvu.⁵ Naime, napretkom neoliberalizma kao političkog obrasca suvremene globalizacije proteklih desetljeća, praksa liberalizma dodatno je izgubila na svojoj atraktivnosti i bezrezervnom prihvaćanju.⁶

Kao analitičar RAND korporacije Fukuyama je radio skoro 10 godina. RAND korporacija,⁷ globalna je istraživačka organizacija koja razvija rješenja za izazove javne politike, osnovana je 1948. u Sjedinjenim Državama kao neprofitna, nestranačka i posvećena javnom interesu.

¹ Mislav Kukoč, »Liberalna demokracija versus neoliberalna globalizacija«, *Arhe* 5/10 (Novi Sad, 2013), str. 41-53, ovdje na str. 41.

² Wikipedija. »Francis Fukuyama«, dostupno na: https://hr.wikipedia.org/wiki/Francis_Fukuyama.

³ Višeslav Raos, »Francis Fukuyama: Identitet: Zahtjev za dostojanstvom i politike zamjeranja«, *Politička misao: časopis za politologiju*, 58/3 (2021), str. 260-263, ovdje na str. 260.

⁴ Francis Fukuyama, *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, s engleskog prevela Rajka Rusan Polšek (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994), str. 7.

⁵ Viktor Vresnik, »Zahtjev za priznanjem identiteta nova je prijetnja liberalnoj demokraciji«, *Globus*, dostupno na: <https://www.jutarnji.hr/globus/biznis/zahtjev-za-priznanje-identiteta-nova-je-prijetnja-liberalnoj-demokraciji-15032940>.

⁶ M. Kukoč, »Liberalna demokracija versus neoliberalna globalizacija«, str. 41-42.

⁷ RAND. dostupno na: <https://www.rand.org/about/glance.html>.

Fukuyama je bio i zamjenik direktora personala za političko planiranje pri State Departmentu.⁸ Također, predavao je na više Sveučilišta u SAD, a od 2018. radi kao viši predavač na Institutu za međunarodne studije *Freeman Spogli* na Standfordskom sveučilištu.

1.2. Teza o kraju povijesti

Fukuyama govori o kraju ideološke evolucije čovječanstva, odnosno o kraju razvoja ideja i oblika društvenog uređenja, ali i o načinu života u korporativnom kapitalizmu. Oblici društvenog uređenja – prema njegovu, očigledno korporacijski uvjetovanom i plaćenu stavu – dosegli su u ideji liberalne, parlamentarne demokracije svoj evolucijski kraj. Evolucija društvenosti završava s liberalnom demokracijom. Nastupa liberalna država »raja na Zemlji«, gdje vladaju sloboda i blagostanje.⁹ Fukuyama svoju ideju kraja povijesti temelji na promišljanjima Hegela, Marxa i Kojèvea. Dakle, sljedeći ideje spomenutih, tako kaže:

»No ono što ja tvrdim da je završilo, nije pojavljivanje događaja, katkad čak ozbiljnih i velikih, nego sama Povijest, tj. povijest kao jedinstven, koherentan, evolucijski proces koji uzima u obzir iskustva svih naroda u svim vremenima. (...) I Marx i Hegel misle da je razvoj ljudskih društava dosljedno kretanje od jednostavnih plemenskih zajednica utemeljenih na ropstvu i najnužnijoj poljoprivredi, preko različitih teokracija, monarhija i feudalnih aristokracija do modernih liberalnih demokracija i tehnološki usmjerenog kapitalizma.«¹⁰

»Hegel i Marx vjerovali su da evolucija ljudskih društava nije otvorena, već da ima svoj kraj u trenutku kada čovječanstvo dostigne i stvori oblik društva koji će zadovoljiti njegove najdublje i najosnovnije potrebe. Oba su mislioca uspostavila 'kraj povijesti': za Hegela je to liberalna država, a za Marxa komunističko društvo. Ali to ne znači da će se prirodni krug rođenja, života i smrti završiti, da više neće biti važnih događaja (...) To samo znači da nema daljnjeg napredovanja u razvoju institucija i njima svojstvenih načela jer su sva uistinu velika pitanja riješena.«¹¹

»Svjetski karakter današnje liberalne revolucije (...) On je daljni dokaz da postoji fundamentalni proces koji upravlja evolucijskim obrascem, zajedničkim *svim* ljudskim društvima – ukratko, da postoji Opća povijest čovječanstva koje se razvija u smjeru liberalne demokracije.«¹²

⁸ Francis Fukuyama, »Kraj povijesti?«, *Politička misao: časopis za politologiju*, 27/2 (1990), str. 171-189, ovdje na str. 171.

⁹ M. Kukoč, »Liberalna demokracija versus neoliberalna globalizacija«, str. 41.

¹⁰ F. Fukuyama, *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, str. 8-9.

¹¹ Isto, str. 9.

¹² Isto, str. 109-110.

»Danas nam je, međutim, problem kako zamisliti svijet radikalno bolji od našeg, ili budućnost koja zapravo ne bi bila demokratska i kapitalistička. (...) ne možemo si predočiti svijet koji bi bio bitno različit, a u isto vrijeme bolji od današnjeg.«¹³

Alexandra Kojèvea, pak, Fukuyama vidi kao modernog francuskog tumača Hegela:

»Kojève, koji je nastojao uzdići onog Hegela iz *Fenomenologije duha* koji je proglasio da je 1806. povijest na svom kraju. Hegel je već tada, u Napoleonovoj pobjedi nad pruskom monarhijom u bici kod Jene, vidio pobjedu ideala francuske revolucije i predstojeću univerzalizaciju države na osnovi načela slobode i jednakosti.«¹⁴

Fukuyama povijest tumači kao svrhovit i evolutivan proces. Proces je to koji je svoj kraj dosegnuo u ideji liberalne demokracije i društvima koja svoje društveno uređenje temelje na toj ideji. To su društva blagostanja u kojima su riješeni svi bitni prijevori. Fukuyama je zaustavio evoluciju društvenosti. Ostaje nam samo održavati *status quo* i uživati u dosegnutom blagostanju. Ideologija liberalno-demokratske države umrtvljuje revolucionarni potencijal (potlačenih) širokih masa i trenutnu neoliberalnu političku poziciju održava nepromijenjenom.

No, kako objasniti 11. rujna? Dakle, kordinirane terorističke napade na SAD što ih je organizirala i izvršila islamistička teroristička skupina Al-Qaida 11. rujna 2001.¹⁵ Kako objasniti financijsku krizu koja je započela 2007. slomom tržišta drugorazrednih hipoteka u SAD,¹⁶ da bi krajem 2008. poprimila globalne razmjere te tako uzdrmala svjetsku ekonomiju?¹⁷ Kako pomiriti tezu o društvu blagostanja liberalne države a koje je, navodno, riješilo sve bitne prijevore s ovim i mnogim drugim događanjima? Žižek nije u dilemi:

»Čini se stoga da je Fukuyamina utopija 1990-ih morala umrijeti dvaput, budući da kolaps liberalno-demokratske političke utopije 11. rujna nije utjecao na ekonomsku utopiju globalnog tržišta kapitalizma; ako financijski krah 2008. ima povijesno značenje, onda ga ima kao znak kraja ekonomske strane Fukuyamina sna.«¹⁸

¹³ Isto, str. 102-103.

¹⁴ F. Fukuyama, »Kraj povijesti?«, str. 173.

¹⁵ Večernji list. »Prošla je 21 godina od terorističkih napada na SAD – ovo su činjenice o kobnom danu«. dostupno na: <https://www.vecernji.hr/vijesti/prosla-je-21-godina-od-teroristickih-napada-na-sad-ovo-su-cinjenice-o-kobnom-danu-16163228p>.

¹⁶ Stipe Mlikotić, »Globalna financijska kriza – uzroci, tijek i posljedice«, *Pravnik* 44/89 (2010), str. 83-93, ovdje na str. 83.

¹⁷ S. Mlikotić, »Globalna financijska kriza – uzroci, tijek i posljedice«, str. 83

¹⁸ Slavoj Žižek, *Druga smrt neoliberalizma*, s engleskog preveo Srećko Horvat (Zagreb: Fraktura, 2010), str. 13.

Niti Krivak nije u dilemi:

»Liberalna demokracija u diskursu se teoretičara tipa Francisa Fukuyame samoprolašuje 'krajem povijesti', zabacujući svu nepravdu današnjeg svijeta u kojemu se cijela jedna masa čovječanstva drži pod jarmom i u novom obliku ropstva.«¹⁹

A niti Derrida nije u dilemi:

» (...) nikada u povijesti zemlje i čovječanstva nasilje, nejednakost, društvena isključenost, glad, pa dakle i ekonomska opresija nisu pogađali toliko ljudskih bića. Umjesto da pjevamo o dolasku ideala liberalne demokracije i kapitalističkog tržišta u euforiji kraja povijesti (...) nikakav nam napredak ne dopušta ignorirati činjenicu da nikada, u apsolutnim brojkama, nikada na zemlji toliko muškaraca, žena i djece nije bilo potlačeno, izgladnjelo ili istrebljeno.«²⁰

Ovi događaji svakako upućuju na novo razdoblje u razumijevanju de-evolucije čovječanstva u svjetlu kojih se Fukuyama potvrđuje »kao 'čovjek jedne ideje, a kratkog roka trajanja'.«²¹

1.3. Teza o smrti marksizma

Drugi moment na kojemu Fukuyama temelji svoju ideju kraja povijesti – realno je politički slom marksističke ideje uređenja države. Fukuyama to opisuje kao »globalni uzlet prema demokraciji koji je započeo sredinom 1970-ih (...) kada je urušavanjem komunizma u Istočnoj Europi i bivšem Sovjetskom Savezu došlo do demokratskog vala diljem te regije«. ²² Slomom komunizma liberalna demokracija ostaje jedina opcija, jedini oblik društvenog uređenja kojemu će sve države težiti. To je ujedno najbolji svijet od svih mogućih svjetova.

»U njemu sam tvrdio [Fukuyama se poziva na svoj članak iz 1989. »The End of History«] da se u posljednjih nekoliko godina stvorila iznimna suglasnost o legitimnosti liberalne demokracije, otkako je taj sustav vladavine pobijedio suparničke ideologije: nasljednu monarhiju, fašizam i, odnedavno, komunizam.«²³

¹⁹ Marijan Krivak, »Etička demokracija' ili politika?«, *Filozofska istraživanja* 24/1 (2004), str. 121-130, ovdje na str. 121.

²⁰ Jacques Derrida, *Sablasi Marxa: stanje duga, rad tugovanja i nova Internacionala*, s francuskoga preveo Srđan Rahelić (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002), str. 110-111.

²¹ V. Vresnik, »Zahtjev za priznanjem identiteta nova je prijetnja liberalnoj demokraciji«.

²² Francis Fukuyama, *Identitet. Zahtjev za dostojanstvom i politike zamjeranja*, s engleskog preveo Višeslav Raos (Zagreb: TIM press, 2020), str. 9-10.

²³ F. Fukuyama, *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, str. 7.

»Među različitim tipovima poredaka koji su se pojavljivali u povijesti (...) liberalna je demokracija jedini oblik vladavine koji je nedimut preživio do kraja dvadesetog stoljeća. Ono što se pobjedonosno pojavljuje, drugim riječima, nije liberalna praksa, već liberalna ideja.«²⁴

»Trijumf zapadne liberalne demokracije prvenstveno je vidljiv na potpunom iscrpljenju ostvarivih, sistematičnih alternativa. Ono čemu smo možda svjedoci nije samo završetak hladnog rata ili protjecanje određenog razdoblja poslijeratne povijesti, već kraj povijesti kao takve. Riječ je o krajnjoj točki ideološke evolucije čovječanstva i univerzalizaciji zapadne liberalne demokracije kao završne faze ljudske vladavine.«²⁵

Fukuyama govori o raspadu društava koja su bila teorijski i filozofski uređena na idejama marksizma, komunizma i socijalizma. Dakle, radi se o emancipatornim društvenim projektima. Time su, smatra Fukuyama, nestale sve alternative ideji liberalne demokracije. Žižek hegemoniju neoliberalne ideje opisuje kao: »naše 'postideološko' doba« koje, smatra Žižek, iznevjeruje stvarni politički angažman.²⁶ Žižek ovakvu politiku vidi kao »konac politike u njezinom pravom smislu«. ²⁷ Žižekova sintagma »postideološko doba« opisuje stanje političkog monologa jedne predstavljene ideologije. Također, zbiljski, nijedno doba u dosadašnjoj povijesti nije više bilo impregnirano – IDEOLOGIJOM. Naravno, sadržanom u diskursu o »kraju ideologijâ«. Radi se o nedostatku stvarnog političkog dijaloga i političke borbe.

²⁴ Isto, str. 100.

²⁵ F. Fukuyama, »Kraj povijesti?«, str. 171.

²⁶ Slavoj Žižek, »Postpolitički Denkverbot«, u: *BASTARD* (Zagreb: Arkzin, decembar 1998.), str. 11-19.

²⁷ S. Žižek, »Postpolitički Denkverbot«, str. 19.

2. Jacques Derrida i govorenje sablastima

2.1. Jacques Derrida.

Francuski filozof Jacques Derrida (1930 – 2004):

»Studirao na *École normale supérieure*. Od 1964. docent, a od 1983. voditelj Studija društvenih znanosti na *École pratique des hautes études* u Parizu. U dijalogu s filozofskom tradicijom antike i novovjekovnim filozofskim mišljenjem (Platon, Hegel, Nietzsche, Husserl, Heidegger, de Saussure, Gadamer i dr.), posebice pod snažnim utjecajem Husserlove fenomenologije, de Saussureove semiologije i strukturalizma, Derrida razvija osebujan pothvat 'dekonstrukcije' klasične filozofije i projekt opće teorije razlike. Pokušaj je to kritike i razgradnje zapadnoeuropske metafizike, posebice logocentrizma i tradicionalnih suprotnosti (*phýsis-tékhne*, sloboda–nužnost, priroda–kultura) kao temeljnih pojmova diferencijalnog tumačenja svijeta (*Pismo i razlika – L'Écriture et la différence*, 1967). (...) Usredotočujući se na kritiku 'znaka', Derrida izgrađuje znanost o jeziku i pismu (*O gramatologiji – De la grammatologie*, 1967) kao transcendentarno područje čiste idealnosti.«²⁸

»Razmatra povijesnu ideju prijateljstva i njezinu primjenu na društveno-političke odnose. (...) a u povodu izgradnje Europske unije na političkoj razini, Derrida razmatra eurocentrizam kao nemogućnost mišljenja drugačijega. Kapitalna logika na kojoj se Europa gradila kao 'pričuva univerzalnog duha', predvodnički lik ili istureni rt (*le cap*) koji je neeuropljane europeizirao, sada ima krizu vlastita identiteta jer u onome neeuropskome više ne može pronaći drugoga, drukčijega. Derrida se smatra jednim od značajnih predstavnika estetičke avangarde.«²⁹

»Možemo se (...) sporiti da li je Žak Derida najveći filozof dvadesetog veka, ili ne, ali je neosporno da (...) posle njega filozofija nije ono što je bila ranije. Sada je ona mnogo više.«³⁰

2.2. Sablasti Marxa. Stanje duga, rad tugovanja i nova Internacionala

Koncept »govorenje sablastima« Derrida postavlja u svome djelu *Sablasti Marxa. Stanje duga, rad tugovanja i nova Internacionala*. Djelo je objavljeno u Parizu 1993. Vjerojatno je to doba s kraja 20. stoljeća kada stvari nikad nisu lošije stajale s doktrinom marksizma. Jednako tako, bili smo suočeni i s ideološkim, ali i spekulativnim (ne)razumijevanjem Marxove pozicije »refleksivne svijesti« na tragu Hegela. Takav »nesporazum«, svakako, ima indikativan *timing*. Knjiga je najvećim dijelom nastala na temelju dvodnevnog predavanja što ga je Derrida održao na

²⁸ Leksikografski zavod Miroslav Krleža. »Derrida, Jacques«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 2021.

²⁹ Isto.

³⁰ Ivan Milenković, »Opasno mišljenje«. dostupno na: <https://www.jergovic.com/ajfelov-most/opasno-misljenje/>

Kalifornijskom sveučilištu Riverside u travnju 1993.³¹ Na tom kolokviju tražio se odgovor na pitanje: *Kamo ide marksizam?*³² Tih godina, kako već rekosmo, uvjerljivost bilo kakve emancipacijske filozofije, a na tragu Marxova učenja, bila je na najnižoj mogućoj razini. Dobrim dijelom ovaj filozofsko-teorijski spis može se tumačiti kao odgovor na Fukuyaminu postavku »kraja povijesti«, a i kao analiza euforije onih teoretičara liberalne demokracije koji su, kao i Fukuyama, vjerovali da je kolaps komunizma istodobno značio (i) smrt marksizma.³³

2.3. Čudna zapovijed: Naučiti živjeti (sa Sablastima!)

U *Prologu* djela *Sablasti Marxa. Stanje duga, rad tugovanja i nova Internacionala* Derrida razmatra s čime se to čovjek sreće kada promišlja to: kako naučiti živjeti. *Umijeće življenja*, inače, nije neki izvorni i jedinstveni Derridaov filozofski i etički imperativ. Natpis s Delfskog hrama γνῶθι σεαυτόν (*gnōthi seautón*), kao i Foucaultovo prizivanje grčkog ideala, ἐπιμέλεια ἑαυτόν (*epiméleia heautón*) poodavno su uključeni u ovu genealogiju koncepta 'dobrog življenja'. Mogli bismo ustvrditi da je to onaj osnovni zahtjev za filozofski način situiranja smislenosti u vlastitu etiku/estetiku egzistencije (Foucault).

Dvije su osnovne pozicije posredovanja znanja »kako treba živjeti«. Prva pozicija, pozicija je gospodara/učitelja. Derrida izdvaja tri osnovna momenta kroz koja gospodar/učitelj posreduje znanje. To su mogući odnosi oca prema sinu, učitelja prema učeniku i gospodara prema robu. Kada gospodar/učitelj posreduje znanje, Derrida u tom posredovanju zamjećuje i prisutnost zapovijedi koja uvijek nešto govori o nasilju.³⁴ Obraćanje gospodara/učitelja nećka se negdje između obraćanja kao iskustava, obraćanja kao odgoja i obraćanja kao dresure.³⁵ Gospodar/učitelj uspostavlja istinu, uspostavlja zbilju za osobu koja je na njega pozvana. Gospodar/učitelj posreduje istinu i ako nije upitan. To je demagoško-dogmatička naredba koja uvijek hini govor pravednika.³⁶ Pozicija gospodara/učitelja utemeljena je na sili, autoritetu i posredovanoj tradiciji. Tumačeći »kako treba živjeti«, gospodar/učitelj tumači i zbilju.

³¹ Matko Meštrović, »Derridin Marx«, u: Jacques Derrida, *Sablasti Marxa. Stanje duga, rad tugovanja i nova Internacionala*, s francuskog preveo Srđan Rahelić (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002), str. 235-245, ovdje na str. 235.

³² Meštrović, »Derridin Marx«, str. 235.

³³ Marko Zlomislíć, »Etika Derridinog sablasnog življenja«, u: Jacques Derrida, *Sablasti Marxa. Stanje duga, rad tugovanja i nova Internacionala*, preveo s francuskog Srđan Rahelić (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002), str. 223-233, ovdje na str. 223.

³⁴ J. Derrida, *Sablasti Marxa*, str. 7.

³⁵ Isto.

³⁶ Isto, str. 8.

2.3.1. Heterodidaktika između života i smrti

Druga pozicija posredovanja znanja, odnosno otkrivanja i usvajanja toga »kako treba živjeti« nadaje se u tome da sami sebe učimo kako živjeti. Derrida smatra da se to »može dogoditi samo između života i smrti«³⁷ i to uz pomoć fantoma i u vremenu »bez prisutnog tutora«.³⁸ Dakle, Derrida nas uvodi u poziciju gdje u razgovoru, »govorenju«, dijalogu s duhovima, sablastima, fantomima imamo mogućnost da sami sebe učimo i naučimo **kako treba živjeti**.

»Radimo li ikad išta drugo osim da sami sebe učimo živjeti, sami samcati? (...) Vrijeme da ga se 'nauči živjeti' (...) značilo bi zapravo (...) naučiti živjeti s fantomima, u razgovoru, društvu ili cehu, u druženju bez druženja fantomâ. Živjeti drugačije, i bolje. Ne bolje, nego pravednije.«³⁹

Derrida, dakle, zagovara mogućnost i potrebu *pravednijeg* življenja. Mogućnost samoučenja pravednijeg življenja, odnosno samoučenja boljeg života. Dakle, u govorenju sablastima sami sebe učimo živjeti u prostoru/vremenu bez tutora. Tako se učimo živjeti **pravednije**. Uz takvo učenje ide i odgovornost. Kada se spozna neka druga zbilja, neka druga istina, koja nije posredovana gospodarom/učiteljem, osoba je pozvana da u ime pravde živi u skladu s tom spoznajom. Živjeti pravedno i u ime pravde:

» (...) u ime *pravde*. Pravde tamo gdje je još nema, gdje još nije *tu*, tu gdje više ne postoji, shvatimo to kao gdje više nije *prisutna* i gdje se ništa više od zakona nikada neće moći svesti na pravo.«⁴⁰

»Nikakva pravda – nemojmo kazati nikakav zakon i, još jednom ponavljam, ovdje ne govorimo o pravu – ne izgleda moguća ili misliva bez principa neke *odgovornosti*, onkraj bilo koje *žive sadašnjosti*, u onome što tu živu sadašnjost rastavlja pred fantomima onih koji još nisu rođeni ili koji su već mrtvi, žrtve ili ne ratova, političkog ili drugog nasilja, nacionalističkog, rasističkog, kolonijalističkog, seksističkog ili drugog istrebljenja, pritisaka kapitalističkog imperijalizma ili svih oblika totalitarizma.«⁴¹

Svrha ove drukčije didaktike (heterodidaktike) naučiti je živjeti pravednije, živjeti bolje. »Govorenje sablastima«, odnosno samoobrazovanje, tako se promiče u mogućnost drukčije perspektive tumačenja zbilje.

³⁷ Isto.

³⁸ Isto.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Isto, str. 8-9.

⁴¹ Isto, str. 9.

2.4. *Ein Gespenst geht um in Europa – das Gespenst des Kommunismus*⁴²

Prva rečenica *Manifesta komunističke partije* snažno je povezala pojam sablasti s Marxovom misli i idejom komunizma. Sablast se uvijek oživljuje nekim duhom.⁴³ Potreban je Marxov duh, duh marksizma da oživi sablast komunizma koja je kružila Europom. Derrida smatra da su ideja marksizma i sam Karl Marx danas dio tradicije, nužan dio kolektivne svijesti i kolektivnog sjećanja današnje kulture. Naime, u sintagmi »Sablast kruži Europom – sablast komunizma«,⁴⁴ Derrida pronalazi opis i dijagnozu određene dramaturgije moderne Europe.⁴⁵ Sablast koja kruži Europom poistovjećena je s kretanjem same povijesti Europe. Proganjanje tako postaje povijesno. Ono se ne pojavljuje iznenada, ono ulazi u samu bît Europe. Krivak govori o »dijagnozi epohe«, i to kao predmetu dijagnostike *filozofije otpora*.

Oslanjajući se na Marxa, Derrida ovako opisuje sablast: »Sablast je paradoksalno utjelovljenje, postajanje-tijelom, određena fenomenalna i tjelesna forma duha.«⁴⁶ Derrida razlikuje duh i sablast. Govoreći o tom razlikovanju Derrida kasnije kaže kako sablast, za razliku od duha, posjeduje nadnaravnu i paradoksalnu fenomenalnost, prolaznu i neuhvatljivu »vidljivost nevidljivog ili nevidljivost nekog vidljivog X-a.«⁴⁷ Sablast nastaje otjelovljenjem duha. Tako nastaje tijelo koje nije tijelo. Sablast se pojavljuje kao »neosjetilna osjetilnost«.⁴⁸ Sablast se pojavljuje u međuprostoru i međuvremenu koji su »izvan svake sinkronije.«⁴⁹ To je tzv. »razglobljeno vrijeme«. Ono je obilježeno anteriornošću, anakronijom i asimetrijom prostora i vremena.

»Druga sugestija: *promatra nas* taj sablasni *netko drugi*, osjećamo da nas on gleda, izvan svake sinkronije, čak i prije i dalje od svakog pogleda s naše strane, u skladu s apsolutnom anteriornošću (koja može biti veličine jedne generacije, više od jedne generacije) i asimetrijom, u skladu s disproporcijom kojom se apsolutno ne može upravljati. Anakronija ovdje predstavlja zakon.«⁵⁰

Sablast dolazi tako što se vraća.

⁴² Friedrich Engels i Karl Heinrich Marx, *Manifest der Kommunistischen Partei*, edited by Sálvio M. Soares. *MetaLibri*, 31. Oktober 2008, v1.0s., str. 31.

⁴³ J. Derrida, *Sablasti Marxa*, str. 14.

⁴⁴ Isto, str. 15.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto, str. 17.

⁴⁷ Isto, str. 19.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Isto.

2.4.1. Očinski lik

Derrida sablast doživljava i opisuje kao očinski lik. Govoreći o sablasti iz *Manifesta* on kaže sljedeće:

»Ono što se u njemu odmah pokazuje jest sablast, taj prvi očinski lik, koliko moćan toliko i nestvaran, halucinacija ili simulakrum, lik virtualno učinkovitiji od onoga što mirno nazivamo živim prisustvom.«⁵¹

»Ako ne čitamo ili ne iščitavamo Marxa i ako ne raspravljamo o njemu, uvijek će predstavljati pogrešku. (...) nedostatak teorijske, filozofske i političke odgovornosti. (...) nemamo više izgovora, samo alibije za odvratanje od te odgovornosti. Bez toga neće biti budućnosti. Ne bez Marxa, nema budućnosti bez Marxa. Bez sjećanja na Marxa i njegovo nasljeđe (...) postoji iskušenje sjećanja: ispričati što za mene i za ljude iz moje *generacije*, koji su ga čitav život sa mnom dijelili, znači iskustvo marksizma, gotovo očinski lik Marxa.«⁵²

Marxov »očinski lik« vraća se kao sablast i prisutan je u sadašnjosti kao dio tradicije. Tradicija jest polazišna točka iz koje se razumijeva svijet. Bilo da ju se prihvaća, bilo da ju se propituje, bilo da ju se mijenja. Tradicija je nezaobilazan dio naših prošlosti u našoj sadašnjosti. Derrida Marxovu misao vidi kao naše nasljeđe. Dakle, kao našu tradiciju koja nas kroz susrete s njom treba učiti boljem i pravednijem životu. Marxov »očinski lik« ne treba izjednačavati i miješati s pozicijom gospodara/učitelja. Naime, prethodno smo opisali tri osnovna momenta kroz koja gospodar/učitelj posreduje znanje. Jedan je od njih mogući odnos oca prema sinu. »Očinski lik« gospodara/učitelja, za razliku od »očinskog lika« Marxa, sadrži i mogući moment zapovijedi koja, rekli smo, uvijek nešto govori o nasilju.⁵³

2.4.2. Ukletologija

Sve započinje pojavom duha. Derrida povezuje dva snažna momenta opće svjetske kulture i povijesti. On povezuje pojavljivanje duha u Shakespearovu *Hamletu* i najsnažniju riječ i poruku *Manifesta komunističke partije*: sablast (*das Gespenst*). Utjelovljenje sablasti kojemu prethodi pojavljivanje duha i tzv. proganjanje koje je nužan dio pojavljivanja sablasti ono je što je Derrida

⁵¹ Isto, str. 25.

⁵² Isto, str. 26.

⁵³ Isto, str. 7.

nazvao »hantologie«⁵⁴, ukletologija. Ukletologija kao pojavljivanje sablasti bitan je element samoodgoja, učenja kako živjeti, a time i tumačenja zbilje.

⁵⁴ J. Derrida, *Sablasti Marxa*, str. 22.

3. Naša zbilja

Ideja liberalno-demokratske države i ideja neoliberalnog korporativnog kapitalizma kao ekonomskog okvira u koji ulaze i politička i kulturna dimenzija »životnog svijeta« suvremenosti, danas su prihvaćene kao prevladavajuća pozicija iz koje se tumači zbilja.

3.1. Liberalizam

Liberalizam kao politička ideologija i filozofija zastupa stajalište da je sloboda najviša politička vrijednost.⁵⁵ Pojavio se kao politički program u XVII. stoljeću u Engleskoj i Nizozemskoj s ciljem suprotstaviti se neograničenoj i proizvoljnoj vlasti kralja.⁵⁶ Liberalizam »inzistira na tome da državna vlast bude ograničena zakonima koje donosi demokratski izabran parlament. Snažan je element zaštite slobode pojedinca i prava na vlasništvo.«⁵⁷ U odjecima ideje liberalizma danas nalazimo sljedeće sintagme: *ograničena državna vlast, demokratski izbori, zaštita slobode pojedinca, pravo na vlasništvo i slobodno tržište*. Koriijen pojma liberalizam nalazimo u latinskim riječima *liber*⁵⁸ (slobodan) i *libertas*⁵⁹ (sloboda).

Fukuyama ovako opisuje liberalno-demokratsku državu:

»Država koja nastaje na kraju povijesti liberalna je u onoj mjeri u kojoj prepoznaje i kroz sistem štiti univerzalna čovjekova prava na slobodu, a demokratska u onoj mjeri u kojoj postoji samo uz pristanak onih kojima se upravlja. (...) u univerzalnoj homogenoj državi sve su prethodne proturječnosti razriješene i sve ljudske potrebe zadovoljene. Nema borbe ili sukoba oko velikih 'pitanja' i, sukladno tome, nepotrebni su generali i državnici, a ono što preostaje prvenstveno je ekonomska aktivnost.«⁶⁰

»U svom ekonomskom obliku, liberalizam znači priznavanje prava na slobodnu privrednu djelatnost i razmjenu utemeljenu na privatnom vlasništvu i tržištu.«⁶¹

No, Rastko Močnik liberalizam vidi drukčije:

⁵⁵ T.[vrtko] Jo.[lić], s.v. »liberalizam«, u: Stipe Kutleša (glavni urednik), *Filozofski leksikon* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2012), pp. 676a-677a, na p. 676a.

⁵⁶ Jo.[lić], s.v. »liberalizam«, u: *Filozofski leksikon*, p. 676a.

⁵⁷ Isto, p. 676b.

⁵⁸ Ivan Bekavac Basić, Jozo Marević i Franjo Međeral, *Latinsko-hrvatski i hrvatsko-latinski školski rječnik. S kratkom gramatikom* (Zagreb: Školska knjiga, 1998), p. 137a.

⁵⁹ I. Bekavac Basić, J. Marević i F. Međeral, *Latinsko-hrvatski i hrvatsko-latinski školski rječnik*, p. 137b.

⁶⁰ F. Fukuyama, »Kraj povijesti?«, str. 174.

⁶¹ Isto, str. 98.

»Liberalizam je poput viskija, izgledom lijep, gorka okusa, poguban za tijelo i škodljiv za duh – mogu si ga priuštiti ionako samo bogati. (...) O logici liberalizma sve je rekao još Karl Marx: *liberalno oslobođenje vodi u najamno ropstvo, apstraktna politička jednakost podloga je za tisuće konkretnih nejednakosti.*«⁶²

Upotreba riječi »liberalno« – a kojoj je u korijenu latinska riječ za slobodu u označavanju liberalno-demokratskog društva – blago rečeno, dvojbeno je. Značenje nas treba uputiti da se radi o društvu u kome je sloboda temeljna vrijednost. Takvo je navodno liberalno društvo građanskih jednakosti i slobodâ. Tako se razumijeva, zapravo, tako se *treba* razumijevati, pridjev »liberalno« u opisu društva koje se etiketira upravo ovim pridjevom. No, ogroman je nesklad između etikete i proizvoda, odnosno između »etikete« i zbilje.

3.1.1. Foucault

Liberalizam je za Foucaulta opći okvir biopolitike.⁶³ Problem što ga on istražuje nije suverenost i eventualne zlouporabe suverenosti. Pravi problem liberalno-demokratske države kojega Foucault prepoznaje jest kako suverenost ograničiti.⁶⁴ Foucault liberalizam opisuje kao rješenje koje »se sastoji u tome da se maksimalno ograniče oblici i područja djelovanja vlasti.«⁶⁵ Kako ograničiti suverenost izabrane vlasti? Novim »režimom istine«.

3.2. Ideologija

Iz perspektive političkog djelovanja i promišljanja takvog djelovanja, pod konceptom »ideologije« razumijeva se povezan »skup ideja i predodžaba o svijet«.⁶⁶ Taj skup ideja nameće se kao neupitan, nameće se kao sam po sebi razumljiv i nameće se kao objektivn.⁶⁷ Njime se »neki parcijalni interes nastoji prikazati kao opći«.⁶⁸ Osim što interpretira zbilju, odnosno svijet, ideologija ima za cilj oblikovati pojedinačne stavove te na taj način motivirati i usmjeriti pojedinačna i skupna djelovanja. Ideologija (i) kao sredstvo dolaska na vlast i kao sredstvo zadržavanja osvojene vlasti, prikriva svoje naličje.

⁶² Rastko Močnik, *Koliko fašizma?*, sa slovenskoga preveo Srećko Pulig u suradnji s Borislavom Mikulićem (Zagreb: Arkzin, 1998), str. 57.

⁶³ Michel Foucault, *Rođenje biopolitike*, prevela s francuskog Maja Vukušić Zorica (Zagreb: Sandorf, 2016), str. 32.

⁶⁴ M. Foucault, *Rođenje biopolitike*, str. 23.

⁶⁵ Isto, str. 31.

⁶⁶ Struna. »ideologija«, dostupno na: <http://struna.ihjj.hr/naziv/ideologija/24725/>.

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ Milan Polić i Miroslav Huzjak, »Ideologija i idéa«, *Metodički obzori* 1/2 (2006), str. 49-69, ovdje na str. 51.

»Ideologija kao nastojanje kojim se neki pojedinačni ili skupni interes, odnosno mišljenje, prikazuje općim, osnovno je sredstvo svake volje za vlast na putu njezina ostvarenja. No, da bi se nešto pojedinačno ili društveno djelomično moglo uspješno predstaviti kao opće, ono mora prikriti svoje naličje s kojim se ocrtava u cjelini i tako pokazuje što uistinu jest. A to znači ne opće, ne apsolutno, ne univerzalno, nego tek pojedinačno, relativno, parcijalno, ali s ambicijom da si podredi sve što je od njega različito ili mu se suprotstavlja. Uspješnost kojom se neka neistina – djelomična istina ili poluistina – predstavlja kao Istina, zapravo je uspješnost kojom prikriva to što ona uistinu jest, dakle upravo neistina.«⁶⁹

Marksizam pod ideologijom razumijeva iskrivljenu i lažnu svijest koja izražava interese vladajuće klase.⁷⁰

3.2.1. Zadatak ideologije

Milan Polić ovako definira zadatak ideologije:

»Zadatak je dakle ideologije – kao sustava ili bar kao skupa više-manje povezanih ideja – da neki posebni interes prikaže kao opći društveni interes i tako pojedincima omogućiti određene privilegije, a vlasti pribavi podršku dovoljnu za njezino stabilno funkcioniranje i eventualnu legitimnu uporabu sile.«⁷¹

Osnovni mehanizam kojim ideologija izvršava i ostvaruje ovaj zadatak jest manipulacija, odnosno prikazivanje neistine ili djelomične istine kao Istinu. Vlast ima moć upotrebe grube sile za nametanje svoje volje, ali manipulacija putem ideologije znatno je učinkovitije i jeftinije sredstvo vladanja.⁷²

⁶⁹ Milan Polić, *Činjenice i vrijednosti* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2006), str. 7.

⁷⁰ Leksikografski zavod Miroslav Krleža. »ideologija«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 2021.

⁷¹ M. Polić, *Činjenice i vrijednosti*, str. 176.

⁷² Isto, str. 177.

3.2.2. Liberalna ideologija

Liberalna ideologija podloga je za političku vladavinu, odnosno za uspostavu odnosa kapitalističkog iskorištavanja, »jer može uz neopažene korekcije parazitirati na patosu nekadašnjeg civilnodruštvenog otpora«. ⁷³ Govorenje o ljudskim pravima i ideja liberalne demokracije tako su postali sredstvo za uspostavu »kapitalskih odnosa«. ⁷⁴ U tome »svi« sudjeluju:

»Zapad konstantno proizvodi laž. Ona je sveprisutna i na svim je razinama. Svijet politike, akademska zajednica, svijet trgovine, poslovanja općenito, svijet prava, lažnog morala, korištenja religijskih hijerarhija za privatne pokatkad i monstruoze interese – sve je gotovo pa uobičajeno.« ⁷⁵

Pozicija mediologa, Seada Alića o Zapadu, koji konstantno proizvodi laži na svim razinama, pa tako i na razini akademske zajednice – iako se prvenstveno radi o dijagnostici »medijske proizvodnje zbilje« i to kao jedino opstojeće – savršeno opisuje Fukuyaminu poziciju i njegovu tezu o kraju povijesti, odnosno o kraju ideološke evolucije čovječanstva. Naime, Fukuyama je teoretičar akademske razine koja »konstantno proizvodi laž«. ⁷⁶ Tako uspostavljen »kraj povijesti« ne podrazumijeva mogućnost bilo kakvog ideološkog sukoba. »Ne-ideologija«, odnosno govorenje o smrti marksizma i nepostojanju ideološkog sukoba na »kraju povijesti«, na taj način postaje *liberalna ideologija*. ⁷⁷ Iako je tek nešto više od »ideološke obmane«, Fukuyamina teza o »kraju povijesti« za posljedicu ima gušenje opozicije. ⁷⁸ Između ostalog:

»Derrida optužuje Fukuyamu za potpuno pogrešno tumačenje suvremene političke situacije.« ⁷⁹

»Liberalna ideologija« treba sakriti unutrašnja proturječja što ih sam liberalizam stvara, a da ih istovremeno nije sposoban razriješiti. ⁸⁰ Teza Francisa Fukuyame o kraju povijesti i smrti marksizma tako nije ništa više nego ideološko tumačenje zbilje. Posredovana je to istina gospodara/učitelja.

⁷³ R. Močnik, *Koliko fašizma?*, str. 60.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Sead Alić, »Postmoderna priča priče o kraju priča«, *Medijski dijalozi* 10/27-28 (Podgorica, 2017), str. 35-44, ovdje na str. 38.

⁷⁶ S. Alić, »Postmoderna priča priče o kraju priča«, str. 38.

⁷⁷ Usp. S. Žižek, *Druga smrt neoliberalizma*, str. 60.

⁷⁸ Stuart Sim, *Derrida i kraj povijesti*, s engleskoga preveo Neven Dužanec (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2001), str. 11.

⁷⁹ S. Sim, *Derrida i kraj povijesti*, str. 48.

⁸⁰ R. Močnik, *Koliko fašizma?*, str. 61.

3.3. »Zbilja« liberalne-demokracije

Kao osnovna načela ideje liberalne demokracije izdvajaju se: *sloboda i individualizam u vrednovanju čovjeka, privatno vlasništvo, minimalna država, tolerancija i jednakost*.⁸¹ Zadaća države jest zaštita moralne i ekonomske autonomije pojedinca uz što manje uplitanja u privrednu djelatnost.⁸² Prema temeljnoj poziciji liberalizma o slobodama, individualna je sloboda »u principu neograničena, a pravo države u zahvaćanju prostora individualne slobode uvijek ograničeno«. ⁸³ Slobodno tržište i slobodna privredna djelatnost trebaju osigurati materijalno blagostanje u državi, te najefikasniji i najpošteniji način podjele dobara. Pozicija privatnog vlasništva ideološki je neupitna, a načelo jednakosti ne zagovara se u području privredne djelatnosti.⁸⁴ Ovakva ideologija posreduje se kroz kulturu i obrazovanje. Naravno, radi se o kulturi u smislu kultiviranja ljudske prirode, tj. kultiviranja ljudskih potreba i nagona.

»Duhovni temelj liberalizma počiva na pojmu kulture. (...) Prema liberalizmu, postoje autonomna područja koja počivaju na liberalnom kodu razlikovanja: u moralu je bitno razlikovanje između dobra i zla, u estetici između lijepog i ružnog, u ekonomiji između korisnog i štetnog, a u politici je bitno razlikovanje između prijatelja i neprijatelja. Političko je u tom smislu samo jedno područje čije je značenje neutralizirano drugim područjima (...) U temelju ove tendencije leži negacija političkog kao nosivog određenja cjeline društvene zbilje.«⁸⁵

»'Depolitizirano realno' današnjeg svijeta (po)vodi se tek ekonomskom logikom za koju se drži da ne potrebuje stvarne političke intervencije. Na djelu je svojevrsni *Denkverbot* – zabrana mišljenja, koja suspendira svaku mogućnost promjene u vladajućoj globalnoj paradigmi.«⁸⁶

Široko usvajanje i prihvaćanje ideje liberalizma ima za posljedicu nestanak tradicionalnog političkog polja. Ovo se stanje u teoriji opisuje izrazima kao: »naše 'postideološko' doba«, ⁸⁷ *depolitizacija* ili *postpolitika*. Liberalizam je, dakle, uspio umrtviti i depolitizirati prostor političkog djelovanja. De-ideologija kao ideologija pokazala se uspješnom, a najveći napor usmjeren je na održavanje *status quo*-a.

⁸¹ M. Kukoč, »Liberalna demokracija versus neoliberalna globalizacija«, str. 45-46.

⁸² Zvonko Posavec, »Liberalna neutralizacija političkog«, *Politička misao: časopis za politologiju* 30/3 (1993), str. 173-179, ovdje na str. 173.

⁸³ Z. Posavec, »Liberalna neutralizacija političkog«, str. 173.

⁸⁴ M. Kukoč, »Liberalna demokracija versus neoliberalna globalizacija«, str. 46.

⁸⁵ Z. Posavec, »Liberalna neutralizacija političkog«, str. 175.

⁸⁶ M. Krivak, »'Etička demokracija' ili politika?«, str. 121.

⁸⁷ S. Žižek, »Postpolitički Denkverbot«, str. 12.

3.3.1. Demokracija

»Demokracija, tip političkog poretka i oblik političke zajednice (države) u kojem je, formalno, suveren narod (puk); politički poredak u kojem vlada većina, uz zaštitu prava manjine. Pojam demokracije kroz etape svoga razvoja često je mijenjao značenje. Prvi se put spominje u antici, u Herodotovoj *Povijesti*, gdje δημοκρατία (*dēmokratía*) označuje kolektivno odlučivanje svih građana (iz statusa građana bili su isključeni robovi i žene) unutar političkih zajednica (polis).«⁸⁸

Suvremena demokracija jest »reprezentativna ili posredna demokracija, što znači da izabrana predstavnička tijela odlučuju i obnašaju vlast umjesto naroda (puka). (...) Ne nužno i u njegovu korist.«⁸⁹ Fukuyama liberalno-demokratsku državu vidi kao društvo koje štiti univerzalna čovjekova prava. Osobito pravo na slobodu. To je demokratska država koja je razriješila sve prethodne proturječnosti.

»Premda srodni, liberalizam i demokracija ipak nisu istovjetni pojmovi. Politički se liberalizam može definirati kao vladavina zakona koja priznaje određena individualna prava i slobode od kontrole vlasti. (...) Demokracija je, s druge strane, općenito prihvaćeno pravo svih građana da dijele političku moć, tj. pravo da glasuju i da sudjeluju u politici. Pravo da se sudjeluje u političkoj vlasti samo je jedno, ali doista najvažnije liberalno pravo – i upravo se stoga u povijesti liberalizam povezuje s demokracijom.«⁹⁰

Demokracija, kao pojam u sintagmi »liberalna-demokracija«, samo je prazna riječ koja je izgubila svoj puni smisao.⁹¹ To je riječ koja je u prošlosti opisivala jedan od oblika uređenja grčkog *polis*a. Sada je nešto kao »fantom slobode«. ⁹² Lijepo zvuči, budi nadu, ali i umrtvljuje revolucionarni potencijal. »Liberalno« i »demokracija« u sintagmi i ideji liberalne demokracije samo su prazne riječi koje zamagljuje stvarno stanje. Međutim, iste su dio manipulativne strategije kapitalizma.

Pogledajmo, u vezi s time, promišljanje Milana Polića o poziciji i ulozi »demokracije« u neoliberalnoj paradigmi društvene zbilje:

»Trebalo bi dakle dokazivati da u tzv. demokratskim državama uistinu ne vladaju vlade već financijski moćnici u njihovoj pozadini. Zar je potrebno dokazivati da korporacije čiji su godišnji prihodi na razini nacionalnih bruto prihoda najvećih europskih zemalja neće odlučivanje o svojim interesima prepustiti

⁸⁸ G.[oran] So.[unajko], s.v. »demokracija«, u: Stipe Kutleša (glavni urednik), *Filozofski leksikon* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2012), pp. 215b-217a, na p. 215b.

⁸⁹ M. Polić, *Činjenice i vrijednosti*, str. 191.

⁹⁰ F. Fukuyama, *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, str. 96-97.

⁹¹ Usp. Bernard Harbaš, »Aporije demokratije«, *Logos - časopis za filozofiju i religiju* 8/1 (Tuzla, 2020), str. 149–160, ovdje na str. 152.

⁹² Branimir Štulić, »Ravno do dna«, u: Azra, *Ravno do dna* (Zagreb: Croatia records, 1995).

nekakvim 'demokratski izabranim' vladama? Stoga ne treba neka posebna domišljatost pa da se shvati kako su sve tzv. demokracije samo prikrivene, ali ipak više-manje plutokracije u kojima puk niti odlučuje niti se odlučuje prvenstveno u njegovu korist, nego se to čini tek u njegovu ime. Utoliko je i demokracija tek ideološki okvir za političku manipulaciju pukom koja je upravo kao manipulacija toliko uspješnija koliko je ideološki uvjerljivija, tj. koliko uspješnije volju onih koji uistinu vladaju prikazuje kao volju većine.«⁹³

3.3.2. Kapitalizam naše »zbilje«

Kapitalizam je taj središnji element na koji se usredotočuje *filozofija otpora*.⁹⁴ No, kakav je to kapitalizam i kakva je to naša »zbilja«? Prije svega: što je to kapitalizam i kada se javlja?

»Kapitalizam je dinamični oblik ekonomske djelatnosti koji se stalno razvija. Ugrađen je u temelje moderne civilizacije s prvotnim ciljem da beskonačno uvećava proizvodnju i potrošnju dobara i usluga.«⁹⁵

»[K]apitalizam [je] tip ekonomske organizacije i djelovanja u društvu, koji se zasniva na:

- 1) privatnom vlasništvu i nadzoru nad ekonomskim sredstvima proizvodnje (...);
- 2) usmjeravanju ekonomske djelatnosti na stvaranje profita (...);
- 3) tržištu kao regulatoru te djelatnosti (...);
- 4) prisvajanju profita od strane vlasnika kapitala (...);
- 5) radu radnika kao slobodnih aktera, koji na tržištu rada prodaju svoju fizičku i umnu radnu snagu koja proizvodi dobra i usluge.«⁹⁶

»Kapitalizam se najprije razvio tijekom uspona industrijalizacije u XVIII. st. u Engleskoj, da bi poslije potisnuo starije oblike lokalne proizvodnje i tržišta te zavladao sveukupnim ekonomskim životom.«⁹⁷

Pojavnost kapitalizma u XVIII. st. podudara se s pojavom onoga što Foucault opisuje kao razvoj »disciplinarnog« tipa društva.

»Foucault je društva kazne, tj. disciplinarna društva locirao u osamnaesto i devetnaesto stoljeće; svoj su vrhunac dosegla na početku dvadesetog. Ona iniciraju organiziranje golemih ograđenih prostora.«⁹⁸

⁹³ M. Polić, *Činjenice i vrijednosti*, str. 192.

⁹⁴ M. Krivak, *Filozofija otpora*, str. 29.

⁹⁵ Leksikografski zavod Miroslav Krleža. »kapitalizam«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 2021.

⁹⁶ Isto.

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ Gilles Deleuze, »Postsriptum uz društva kontrole«. dostupno na: <http://urbanfestival.blok.hr/urbanfestival.blok.hr/04/pdf/Gilles%20Deleuze%20-%20Postsriptum%20uz%20društva%20kontrole.pdf>.

Disciplinarnim društvima prethode društva vladavine suverena. Ispoljavanje moći i vladavina suverena izravna je i apsolutna. Suveren svoje pravo nad životima podanika provodi tako što ga koristi ili obuzdava, te govorimo o pravu »dosuđivanja smrti ili ostavljanja na životu«. ⁹⁹ Proučavajući »mehanizme moći« u društvima vladavine suverena, Foucault zapaža preobrazbu i nove oblike tih mehanizama. Novi tip društvene organizacije označava kao disciplinarna društva ili društva kazne. Discipliniranje i biopolitika dva su »mehanizma moći« što ih Foucault izdvaja kao karakteristične i bitne za razlikovanje i opis disciplinarnih društava. Discipliniranje se usredotočuje na tijelo kao stroj, a prakticira se u ograđenim prostorima kao što su škole, vojarne, tvornice, bolnice i sl. ¹⁰⁰ Biopolitika, odnosno regulacija pučanstva, ¹⁰¹ usredotočuje na tijelo kao vrstu. Govori se o pomaku s prava dosuđivanja smrti u suverenim društvima prema brizi o životu u disciplinarnim društvima. Također, dolazi do razvoja »velikih aparata države kao *institucija moći*«, ¹⁰² koji u ograđenim prostorima discipliniraju »tijelo kao stroj«, dok »bio-moć« zahvaća populaciju u cjelini. Tako dolazi do kontroliranog uvođenja tijela u aparat proizvodnje što je bio neophodan element razvoja kapitalizma. ¹⁰³ Već je Foucault prepoznao prolaznosti i privremenost disciplinarnih društava. ¹⁰⁴

Poslije drugog svjetskog rata dolazi do ubrzanog razvoja novog tipa organizacije društvene zbilje, a to novo, sada suvremeno društvo, Deleuze naziva »društvom kontrole«. ¹⁰⁵ U društvu kontrole korporacija, kao duh, zamjenjuje tvornicu kao ograđeni prostor discipliniranja. Također, dok su disciplinarna društva regulirana parolom i dok je u njima pojedinac, prelaskom iz jednog ograđenog prostora u drugi ograđeni prostor, uvijek počinjao iznova, pojedinac u »društvima kontrole nikad s ničim nije gotov – korporacija, obrazovni sustav, vojna služba metastabilna su stanja koja supostojе u jednoj te istoj modulaciji, poput univerzalnog sustava deformacija«. ¹⁰⁶ U *društvima kontrole* jezik kontrole jest numerički, sačinjen od kodova koji dozvoljavaju ili nedozvoljavaju pristup informaciji, a karakteristika institucija u društvima kontrole ¹⁰⁷ postaje

⁹⁹ Michel Foucault, »Pravo na smrt i moć nad životom«, u: Michael Foucault, *Volja za znanjem*, s francuskog preveo Rade Kalanj (Zagreb: Globus, 1994), str. 93-111, na str. 94.

¹⁰⁰ M. Foucault, »Pravo na smrt i moć nad životom«, str. 96

¹⁰¹ Isto, str. 97.

¹⁰² Isto.

¹⁰³ Isto.

¹⁰⁴ Usp. G. Deleuze, »Postskriptum uz društva kontrole«. dostupno na: <http://urbanfestival.blok.hr/urbanfestival.blok.hr/04/pdf/Gilles%20Deleuze%20-%20Postskriptum%20uz%20društva%20kontrole.pdf>.

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ Isto.

¹⁰⁷ Usp. Maurizio Lazzarato, »Pojmovi života i življenja u društvima kontrole«, *Čemu: časopis studenata filozofije* 10/20 (2011), str. 163-179, na str. 171.

upotreba tehnologija djelovanja na daljinu koje se tiču »slika, zvuka i podataka«. ¹⁰⁸ Dok je u disciplinarnim društvima objekt discipliniranja i biopolitike bio čovjek kao tijelo, ¹⁰⁹ u društvima kontrole to je »čovjek kao um«. ¹¹⁰ Problem više nije discipliniranje »tijela« unutar ograđenih prostora, već u kontroli modulacijâ u kojima se »subjektivnost« pojavljuje u otvorenom prostoru. ¹¹¹

Deleuze današnji kapitalizam opisuje kao kapitalizam proizvodnje višeg reda.

»No u današnjoj situaciji, kapitalizam više nije zaokupljen proizvodnjom, koju često prebacuje i izgnaje u treći svijet (...) Taj više ne kupuje repro materijal i više ne prodaje gotove proizvode: taj kupuje gotove proizvode ili sklapa dijelove. Ono što želi prodati jesu usluge, a ono što želi kupiti su dionice i vrijednosni papiri. To više nije kapitalizam proizvodnje već kapitalizam proizvoda, robe, koja se prodaje ili baca na tržište. On je bitno disperzivan (...) Osvajanje tržišta ostvaruje se osvajanjem kontrole, a ne više disciplinarnim treningom (...) Marketing je postao središte ili 'duša' korporacije. (...) Čovjek više nije zatočen čovjek, već čovjek u dugovima.« ¹¹²

Žarko Paić našu zbilju, odnosno neoliberalni oblik kapitalizma današnjice, opisuje kao »entropijski poredak umreženih društava kontrole globalnog svijeta«, ¹¹³ pri čemu, smatra Paić, »sustavi smjeraju ravnoteži kada su dosegli krajnji stupanj entropije«. ¹¹⁴

» (...) filozofija nam je nužna za *politički odnos* spram takvog svijeta.« ¹¹⁵

¹⁰⁸ M. Lazzarato, »Pojmovi života i življenja u društvima kontrole«, str. 175.

¹⁰⁹ M. Foucault, »Pravo na smrt i moć nad životom«, str. 96-97.

¹¹⁰ M. Lazzarato, »Pojmovi života i življenja u društvima kontrole«, str. 175.

¹¹¹ Isto, str. 168-169.

¹¹² G. Deleuze, »Postskriptum uz društva kontrole«

¹¹³ Žarko Paić, »Utopija i entropija: Deleuzeovo mišljenje političkog«, *Up & underground* 7/23-24 (2013), str. 151-170, na str. 155.

¹¹⁴ Ž. Paić, »Utopija i entropija: Deleuzeovo mišljenje političkog«, str. 153.

¹¹⁵ M. Krivak, *Filozofija otpora*, str. 28.

II. dio

1. Filozofija otpora

1.1. Filozofija otpora

Filozofija otpora je (naziv za) koncept kojeg postavlja, filozof s ovdašnjih prostora, Marijan Krivak u svojoj istoimenoj knjizi iz 2019.¹¹⁶ Tragajući za odgovorom na pitanje: *Što je to filozofija, danas?*,¹¹⁷ Krivak filozofiju vidi još jedino kao **otpor**. Filozofija otpora podrazumijeva otpor kao filozofiju. Filozofija otpora je filozofija kao otpor. Filozofija otpora danas jest jedino što nam još preostaje »unutar entropijskoga poretka umreženih društava kontrole globalnog svijeta.«¹¹⁸ Filozofija otpora je i:

» (...) poriv za osvajanje enklava Pravednosti u impotentnom (tek) formalnom okviru ljudskih prava i sloboda.«¹¹⁹

» (...) posljednja granica preko koje ne smijemo prijeći ako želimo očuvati barem dio navlastitog smisla u potrazi za ispunjenim životom.«¹²⁰

Filozofija otpora jest i filozofija kao dijagnoza epohe,¹²¹ te stoga i pozicija tumačenja zbilje. *Filozofija otpora* je i svojevrsni »OTPOR besmislenom i bespojmovnom svijetu.«¹²² *Filozofija otpora* način je promišljanja i shvaćanja zbilje. *Filozofija otpora* način je života. Sve je to (a i još mnogo toga) *filozofija otpora*.

1.1.1. Prema čemu je to filozofija – otpor?

Filozofija otpora se suprotstavlja kapitalističkom načinu života i neoliberalnoj paradigmi tumačenja zbilje. Otpor je to neoliberalnoj ideologiji i biopolitičkom poimanju života. Filozofija otpora se pozicionira nasuprot pozicijama moći i pojavnim oblicima »društva kontrole«. Otpor je to proizvedenim pozicijama subjektivnosti u koje se čovjek ukalupljuje.¹²³ U bitnome, filozofija otpora danas, borba je protiv kapitalizma, u inačicama i protiv – fašizma.¹²⁴

¹¹⁶ Marijan Krivak, *Filozofija otpora* (Osijek: Filozofski fakultet, 2019).

¹¹⁷ M. Krivak, *Filozofija otpora*, str. 7.

¹¹⁸ Ž. Paić, »Utopija i entropija: Deleuzeovo mišljenje političkog«, str. 155.

¹¹⁹ M. Krivak, *Filozofija otpora*, str. 7.

¹²⁰ Isto.

¹²¹ Isto.

¹²² Isto, str. 11.

¹²³ Usp. M. Krivak, *Filozofija otpora*, str. 37.

¹²⁴ Isto, str. 29.

1.1.2. Ishodišta ideje filozofije otpora

Ishodište ideje filozofije otpora nalazi se u starogrčkom pojmu κριτικὴ τέχνη (*kritike tekhnē*) kao ideji i postupku »ispravnog prosuđivanja, odlučivanja ili razdvajanja istinitoga i neistinitoga, dobroga i zla«. ¹²⁵ *Filozofija otpora* se tako nadaje kao kritičko promišljanje neoliberalnog tumačenja zbilje i kritičko promišljanje posredovanih istina. Ishodište filozofije otpora se nalazi u postavkama kritičke teorije društvene zbilje Frankfurtske škole, osobito u neomarksističkoj kritici građansko-kapitalističkog društva. ¹²⁶ Ishodište ideje filozofije otpora se nalazi i u Marxovoj kritici društva. Također, ishodište filozofije otpora se nalazi i u »problematiziranju« ¹²⁷ Michela Foucaulta, odnosno u ideji kritičkog mišljenja kao izgobljenosti iz strogo kategorijalnog aparata, općenitosti. ¹²⁸ Ishodište filozofije otpora Krivak pronalazi u ideji filozofije Deleuzea i Guattarija kao umijeću »oblikovanja, smišljanja i proizvođenja pojmova«. ¹²⁹ Filozofiju koja oblikuje pojmove, Krivak razumijeva kao svojevrsan otpor besmislenom i bespojmovnom svijetu kapitala. ¹³⁰

1.1.3. Mjesto filozofije otpora u prostoru neoliberalne »zbilje«

U današnjem de-politiziranom i de-ideologiziranom političkom prostoru »kraja povijesti« filozofiji se nadaju još samo dvije pozicije. Pozicija »sluškinje« neoliberalne ideologije ili, pak, pozicija otpora prema toj istoj ideologiji. Ideologiju treba stalno opravdavati a filozofija je u svojoj biti uvijek u nekoj zapitanosti. Ideologija ne trpi zapitanost što je ne spriječava u odobravanju filozofskog akademizma ¹³¹ i smještanju filozofije u klasifikacije znanstvenih disciplina. Kada nije bila *ancilla theologiae* ili kada nije bila podloga neke demagoške pozicije, *filozofija* je uvijek bila *otpor*. Filozofija je tako (završila) protjerana na marginu neoliberalne »zbilje«.

Filozofija na margini nije marginalna filozofija. Filozofija je uvijek mjesto kritičkog promišljanja i nositeljica revolucionarnog potencijala, a obilježena je utopijskim i eshatološkim momentima.

¹²⁵ *Filozofski leksikon* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2012), s.v. »kritika«, pp. 638b-6398a, na 638b.

¹²⁶ L.[ino], Ve.[ljak]. s.v. »kritička teorija«, u: Stipe Kutleša (glavni urednik), *Filozofski leksikon* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2012), pp. 637a-638b.

¹²⁷ Marijan Krivak, »Osnove kritičkog mišljenja« (predavanje, Filozofski fakultet u Osijeku, Osijek, 18. prosinca 2019).

¹²⁸ M. Krivak, »Osnove kritičkog mišljenja«.

¹²⁹ Gilles Deleuze i Félix Guattari, »Što je filozofija?«, *Treći program Hrvatskog radija 40* (1993), str. [11]-16, na str. [11].

¹³⁰ Usp. M. Krivak, *Filozofija otpora*, str. 11.

¹³¹ Isto, str. 32.

Mjesto je prizivanja pravde i pravednosti. Filozofija je danas svojevrsna enklava kritičkog promišljanja zbilje u kojoj živimo. Filozofija na margini neoliberalne zbilje uspostavlja svoje vrijeme¹³² i uspostavlja svoj prostor. Kao supkultura dominantne kulture neoliberalizma, filozofija ima revolucionarni potencijal, jer društva se ne mijenjaju iz pozicije ideja dominantne grupe već promjena dolazi s margina.

1.1.4. *Ako?* i kritički potencijal filozofije otpora

Ako, filozofija u širem značenju:

» (...) označuje čovjekovo sveukupno promišljanje o njegovu duhovnom odnosu prema zbiljnosti, Bogu, bližnjemu i samomu sebi, promišljanje o ispravnim načinima spoznavanja i praktičnoga djelovanja.«¹³³

Ako obrazovni sustav producira svake godine nove magistre edukacije filozofije i nove doktore znanosti u polju filozofije? Nove »filozofe«. *Ako* se, dakle, filozofija uči: »činjenica je da je filozofija, među ostalim, i 'školski predmet'? Filozofija se, dakle, uči.«¹³⁴ Također, *ako* su ovo postavke metodike nastave filozofije:

»Zadaća je filozofije da, općenito govoreći, senzibilizira učenike za kritičko i kreativno mišljenje, potakne ih na dovođenje u sumnju i preispitivanje svega što uče.«¹³⁵

» (...) u nastavi Filozofije ne izlažu [se] gotove istine, nego se one otkrivaju. (...) U Filozofiji se više nego u drugim predmetima istina ne shvaća kao dana (...) nego kao ona koja tek treba biti otkrivena ili do koje se tek treba doći (u tom kontekstu možemo govoriti o tzv. *istini koja je u nastajanju, u razvoju*).«¹³⁶

»Filozofija, u najširem smislu, označava pokušaj interpretacije svijeta, života, čovjeka, itd., jednom riječju, svega što postoji.«¹³⁷

»Filozofija potiče propitivanje čovjeka, svijeta i života vodeći se težnjom za spoznajom istine i dovodeći u pitanje prihvaćena vjerovanja.«¹³⁸

¹³² Isto, str. 36.

¹³³ Leksikografski zavod Miroslav Krleža. »filozofija«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 2021.

¹³⁴ Josip Marinković, *Metodika nastave filozofije* (Zagreb: Školska knjiga, 1983), str. 9.

¹³⁵ Aleksandra Golubović i Laura Angelovski, *Metodika nastave filozofije. Skripta* (Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, 2017), str. 9.

¹³⁶ A. Golubović i L. Angelovski, *Metodika nastave filozofije. Skripta*, str. 9.

¹³⁷ Isto, str. 13.

¹³⁸ *Kurikulum nastavnog predmeta Filozofija za gimnazije* (Zagreb: Ministarstvo znanosti i obrazovanja, 2019), str. 5.

Ako, dakle, nastava filozofije ide u pravcu razvoja kritičkog mišljenja? *Ako* filozofija, »treba da«, propituje i dovodi u sumnju ponuđene interpretacije zbilje u kojoj živimo? *Ako* filozofija propituje zadane istine? *Ako* u filozofiji istine nisu zadane, nego je filozofija uvijek u nekoj potrazi za istinom? Do čega samo došli filozofirajući? Gdje je problem? Kako pored toliko filozofije, filozofa i kritičkog promišljanja zbilje živimo u ovakvom svijetu?

Pogledajmo nekoliko stavova i iskaza Josipa Marinkovića koje trebaju pomoći u potrazi za odgovorom na to pitanje:

»Ili će školska nastava izmijeniti biće filozofije ili će filozofija izmijeniti biće nastave.«¹³⁹

»I filozofija, kao 'znanje' koje je okosnica ideologijskog, nosi u sebi opasnost da bude sredstvo, pa i sudionik, duhovnog nasilja.«¹⁴⁰

»Hoće li u objašnjavanju svijeta biti ostvaren filozofski odnos, ili će on potpuno izostati – nije još samom činjenicom postojanja filozofije kao školskog predmeta i zajamčeno.«¹⁴¹

»Bit filozofije u činu pouke ovisi o učitelju.«¹⁴²

Pojmovi kao »filozofija«, »filozofski«, »filozofirati«, »kritički« i »kritičko mišljenje« prečesto su samo prazne riječi. Riječi, pojmovi i koncepti bez sadržaja i značenja. Momenti iz kojih vladajuća ideologija i »nezreli« autoriteti oblikuju i posreduju željenu interpretaciju zbilje. Dakle, problem je u tome što se gotovo svako »mišljenje« nekritički označava kao »kritičko« i što filozofija prečesto nije filozofija. Pri tome, osobito ono »mišljenje« koje silno želi biti istinito, i osobito oni »filozofi« koji silno žele biti filozofi, koji smatraju da su u posjedu istine. To je pozicija gospodara/učitelja. Pozicija filozofskog akademizma. Pozicija sluganstva nekoj ideologiji. Pozicija »samoskrivljene nezrelosti« (Kant).

Potencijal svakog otpora jest u tome da, dok postoji *otpor*, postoji i mogućnost ozbiljenja onoga čemu taj otpor teži. Dok postoji ideja filozofije postoji i mogućnost, a i težnja, propitivanja zbilje

¹³⁹ J. Marinković, *Metodika nastave filozofije*, str. 9.

¹⁴⁰ Isto, str. 5.

¹⁴¹ Isto, str. 19.

¹⁴² Isto.

i zadanih istina. Postoji *nada*. Filozofija je danas primorana graditi utopijske prostore djelovanja i bivanja. Filozofija jest na margini ali ona, ipak – *jest*. Tu je. Negdje oko nas.

Potencijal filozofije nalazi se u njenoj otvorenosti i u otporu što ga ona pruža ukalupljanju. Filozofiju nastanjuje *phronimos*, a jedini put do *phronimosa* vodi preko samoobrazovanja.

1.2. Samoobrazovanje kao vid filozofije otpora

Uopćeni opisi i definicije odgoja, obrazovanja i samoodgoja nužan su formalni ocrtni područja iz kojeg je potrebno izaći i promijeniti perspektivu promatranja.

»obrazovanje, organizirani pedagoški proces stjecanja znanja i razvijanja spoznaje.«¹⁴³

»odgoj, proces izgrađivanja, razvijanja i oblikovanja čovjeka u njegovim ljudskim odlikama. Odgoj ima opće, društveno-povijesno i individualno značenje. Njime se trajno prenose društveno-povijesna iskustva čovječanstva, stečevine kulture i civilizacije na nove naraštaje. (...) Odgoj ima svrhu i zadaće, obrazovna dobra i odgojne vrijednosti, organizacijske oblike, metode i sredstva ostvarivanja. Provode ga odgojni čimbenici: obitelj, škole, Crkva, sve odgojne ustanove, a potpomažu kult. ustanove i udruge, udruge mladeži, mediji. (...) U užem značenju, odgoj je izgrađivanje osobnosti njegovanjem pozitivnih ljudskih odlika.«¹⁴⁴

»samoobrazovanje, sposobnost pojedinca da sam upravlja svojim obrazovanjem te programi i praksa kojima se ostvaruje ideal obrazovanja. Na završetku organiziranoga obrazovnog ciklusa učenici i/ili polaznici škola i različitih tečajeva, osim znanja, razviju sposobnosti samostalnog učenja koje se oslanjaju na samostalnost u traženju informacija, njihovu odabiru, sređivanju i korištenju u profesionalnom životu, jer za samoobrazovanje svatko mora biti prethodno obrazovan.«¹⁴⁵

U problematiziranju odgoja i obrazovanja Milan Polić prepoznaje i potom opisuje poziciju oštrog odvajanja i suprotstavljanja odgoja i obrazovanja kao koncepata što ih se potom nastoji »mehanički slijepiti«.¹⁴⁶ U razlikovanju ovih koncepata može se izdvojiti naglašena intelektualna komponenta pri razumijevanju obrazovanja, te usmjerenost svestranom razvoju osobe i njena primjerena uklopljenost »u danu društvenu i kulturnu stvarnost« kao cilj odgoja.¹⁴⁷ Isto tako, u opisima koncepata odgoja i obrazovanja može se iščitati njihova usmjerenost nekom cilju i »propisanost« zadataka što ih trebaju ispuniti.¹⁴⁸

¹⁴³ Leksikografski zavod Miroslav Krleža. »obrazovanje«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 2021.

¹⁴⁴ Leksikografski zavod Miroslav Krleža. »odgoj«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 2021.

¹⁴⁵ Leksikografski zavod Miroslav Krleža. »samoobrazovanje«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 2021.

¹⁴⁶ Milan Polić, *Odgoj i svije(s)t* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1993), str. 16.

¹⁴⁷ Usp. *Filozofijski rječnik*, glavni urednik Vladimir Filipović (Zagreb: Matica hrvatska, 1965), pp. 283b-284b, na p. 284a.

¹⁴⁸ Usp. M. Polić, *Odgoj i svije(s)t*, str. 17.

1.2.1. Nužan je iskorak

Tradicionalna odgojna paradigma bila je obilježena načelom »*slušaj-pamti-ponovi*«, dok je osnovni metodički postupak bio predavanje odnosno tradiranje.¹⁴⁹ Ovakav odgoj, i obrazovanje, usmjereni su na održavanje postojeće stvarnosti uz neupitnost odgojnog autoriteta. Pokornost i poslušnost obilježja su tradicionalnog odgoja i temeljne vrijednosti autoritarnog društva.

» (...) po svojoj namjeri i metodičkom pristupu tradicionalni se odgoj svodio na gojibenu manipulaciju čiji je cilj bio prenošenje i održavanje prošlog, sredstvo čega je trebao biti autoritarno oblikovani pojedinac, tj. upravo pojedinac nerazvijene osobnosti koji pristaje biti kao i ostali, koji ne samo da pristaje nego i želi biti preslik vladajućeg obrasca čovjeka.«¹⁵⁰

Nasuprot tome, suvremeni je odgoj okrenut budućnosti i (trebao bi biti) obilježen sustavnim istraživanjem, kritičkim promišljanjem i stvaralačkom primjenom. Temeljni problem odgoja i obrazovanja jest pozicija iz koje se isti razumijevaju i »propisuju«. Odnosno, kada su odgoj i obrazovanje usmjereni na ukalupljivanje odgajanika u postojeću zbilju – odnosno u postojeću interpretaciju zbilje, i kada se ciljevi odgoja i obrazovanja nalaze izvan pozicije razvoja osobnosti i same osobe odgajanika – ne može se govoriti ni o čemu drugome nego o gojibenoj manipulaciji kao sredstvu »određene ideologije«.¹⁵¹

»Da bi se dakle bitno razlikovao od manipulacije, odgoj nikako ne može biti ono što gojibena manipulacija u svojoj *biti* jest: instrumentalizacija ili posredovanje djeteta u ostvarenju nekog unaprijed postavljenog i djetetu izvanjskog cilja.«

Odgoj, a i obrazovanje, svoju stvarnu svrhu ostvaruju kada su usmjereni na odgajanika i razvoj njegove osobnosti.

»Trebalo li se pak odgoj u nečemu bitnome razlikovati od manipulacije, onda to jedino može biti i mora biti upravo njihova svrha, koju odgoj, za razliku od manipulacije, ima u sebi samome.«¹⁵²

»Stoga je odgoj, kao ukupnost postupaka kojima se na osnovi povijesno dosegnute kulturne razine podupire razvitak djetetove slobode i osobnosti, u svojoj biti slobodan i samosvršan, a to ne može biti ako ne poštuje djetetove potrebe.«¹⁵³

¹⁴⁹ M. Polić, *Činjenice i vrijednosti*, str. 29.

¹⁵⁰ Isto.

¹⁵¹ Isto, str. 49.

¹⁵² Isto.

¹⁵³ Isto, str. 29.

Ukorigenjenost današnje zbilje i suvremenog odgoja i obrazovanja u tradicionalnim autoritarnim vrijednostima prepoznaje se kao problem. Naime, momenti tradicionalnog odgoja nisu nestali pojavom suvremene pedagoške paradigme o usmjerenosti na dijete kao poziciju određivanja ciljeva i svrha odgoja i obrazovanja. Isto tako, momenti autoritarnog društva nisu nestali time što neko društvo sebe naziva liberalnim ili demokratskim. Neupitnost autoriteta, pokoravanje i posluš, možda nisu vrijednosti što ih se javno proklamira kao poželjne, ali su i dalje instrumenti pomoću kojih suvremeni kapitalizam preko sustava obrazovanja ostvaruje svoje ideološke ciljeve.

1.2.2. Nužnost samoobrazovanja

Ovim radom, ne želi se umanjiti ili omalovažiti doprinos, trud i posvećenost suvremenih pedagoških, odgojnih i obrazovnih napora i stremjenja, kao niti trud i posvećenost mnogih pedagoga, odgojno-obrazovnih djelatnika. Radom se želi naglasiti pozicija Derridaova koncepta »govorenja sablastima« u »razglobljenom vremenu« kao prostoru samoodgoja i samoobrazovanja kojim Derrida nadilazi suvremeni odgoj i obrazovanje jer omogućava odmak od onih vrijednosti, posredovanih tradicijom, koje ukalupljaju čovjeka i njegovu zbilju, a koje nam posreduje gospodar/učitelj.

Samoobrazovanje nije negacija tradicije. Svi mi zatičemo neku zadanost već oblikovanog svijeta, zbilje i vrijednosti posredovanih tradicijom. Tradicija je nužan duhovni temelj gdje se uopće može pojaviti čovjek u svojoj »bačenosti« u ovaj svijet. Nužan je neki prostor pojave, nastanka, oblikovanja i *zrenja* čovjeka. Problem u tradicijom posredovanim vrijednostima jest u njihovoj krutosti koja umanjuje mogućnost (duhovnog) razvoja čovjeka. Nitko se ne rađa kao čovjek, kao razuman čovjek, kao *phronimos*. Čovjek je *proces, nastajanje*. Tradicija i zatečenost svijeta jest čovjekov prostor utemeljenja, naše ishodište koje ne treba nijekati nego »nadrasti«. Problem je, dakle, u krutosti okvira u kome treba nastati čovjek a koji umnogome zadaju tradicionalne vrijednosti. Samoobrazovanje se nadaje kao iskorak iz tako ukalupljene zbilje, i u tome je njegova važnost.

Odgoj i obrazovanje umnogome su oblikovani i uvjetovani neoliberalnom paradigmatom koja preko ideološke manipulacije i »gojidbenog odgoja« ukaluplja čovjeka u zadane subjektivnosti za potrebe kapitalističkog načina života, ali isto tako, odgoj i obrazovanje kulturna su osnova nastanka slobodnog i autonomnog čovjeka. Predmet su ideoloških i drugih oblika manipulacije,

pod kontrolom su države, ali su isto tako i prostor nade, želje i stremljenja prema boljem čovjeku i boljem sutra. Dok je tradicionalni odgoj »i protiv svoje namjere pružao pojedincu neophodnu kulturnu osnovu s koje se vlastitim naporom mogao uzdići do svoje osobnosti«,¹⁵⁴ suvremeni odgoj, iako još uvijek opterećen i pod kontrolom ideološke manipulacije, tu kulturnu osnovu ipak nadaje i »s namjerom«. No, to nije dovoljno. Obrazovni sustav, i kada tome teži, nije garancija nastanka slobodnog pojedinca, već je potrebno dodatno *zrenje* prethodno već obrazovanog i odgojenog pojedinca. To dodatno *zrenje* u vidu samoobrazovanja Derrida smješta u »razglobljeno vrijeme« i »govorenje sablastima«. Tek kao *zreo* i samoobrazovan, čovjek dolazi u priliku razumnog propitivanja zadanih istina, stvaranja vlastite interpretacije zbilje i tako stvaranja vlastitog svijeta.

¹⁵⁴ Isto.

1.3. Reteritorijalizacija kao vid filozofije (otpora)

Deleuze i Guattari uspostavljaju koncept *reteritorijalizacije* u članku »Geofilozofija« iz 1991. Oni razlikuju *deteritorijalizaciju* kao »kretanje«, raseljavanje teritorija od zemlje, u odnosu na *reteritorijalizaciju* kao »proces« nastanjivanja zemlje teritorijem.¹⁵⁵ Reteritorijalizacija jest »stvaranje neke nove, buduće zemlje«.¹⁵⁶ To je utopijski i budućnosni moment, a istovremeno i potencijal filozofije (otpora). Deleuze i Guattari kod raseljavanja antičkih Grka zamjećuju »neku okolinu imanencije«.¹⁵⁷ *Imanentno*, kao pojam koji opisuje ono što je sadržano u biti neke pojave kao urođeno, što ne potječe od nekog djelovanja izvana,¹⁵⁸ temeljni je pojam iz kojeg Deleuze i Guattari promišljaju i »reteritorijalizaciju« i »filozofiju«. U članku »Što je filozofija?«, Deleuze i Guattari, filozofiju definiraju kao disciplinu »koja stvara pojmove«¹⁵⁹ iz polja imanencije.¹⁶⁰ A »plan imanencije« temeljni je moment spisa »Geofilozofija«.

1.3.1. Plan imanencije

Deleuze i Guattari u raseljavanju naroda antičke Grčke nalaze tri stvari za koje smatraju da »tvore uvjete za činjenicu filozofije«.¹⁶¹ To su: 1) imanencija, odnosno čista društvenost kao okolina imanencije; 2) prijateljstvo, kao rezultat užitka udruživanja; i 3) »ukus za mišljenje«.¹⁶² Te tri stvari sjedinjuju se u antičkom konceptu *agore*. Plan imanencije, sadržan u pojmu apsolutne deteritorijalizacije,¹⁶³ održava se u mišljenju, a »deteritorijalizacija takvog plana ne isključuje reteritorijalizaciju, ali je postavlja kao stvaranje neke nove buduće zemlje«.¹⁶⁴ »Plan imanencije« povezan je »s nekom relativnom društvenom okolinom«,¹⁶⁵ a ta povezanost »se također odvija po imanenciji«.¹⁶⁶ Model povezanosti plana imanencije s »nekom relativnom društvenom okolinom« objašnjava vezu antičke filozofije s antičkom Grčkom, a objašnjava i vezu moderne filozofije s kapitalizmom.

¹⁵⁵ Gilles Deleuze i Félix Guattari, »Geofilozofija«, *Treći program Hrvatskog radija*, 40 (1993), str. 17-30, na str. 17.

¹⁵⁶ M. Krivak, *Filozofija otpora*, str. 27.

¹⁵⁷ G. Deleuze i F. Guattari, »Geofilozofija«, str. 18.

¹⁵⁸ Usp. Hrvatski jezični portal. »imanentan«.

¹⁵⁹ G. Deleuze i F. Guattari, »Što je filozofija?«, str. 13.

¹⁶⁰ Usp. M. Krivak, *Filozofija otpora*, str. 25.

¹⁶¹ G. Deleuze i F. Guattari, »Geofilozofija«, str. 18.

¹⁶² Isto, str. 18.

¹⁶³ Isto.

¹⁶⁴ Isto.

¹⁶⁵ Isto, str. 23.

¹⁶⁶ Isto.

Reteritorijalizacije antičke Atene obavlja se na agori.¹⁶⁷ Tome prethodi deteritorijalizacija, odnosno odvrćanje Grada »od svog zaleda«. ¹⁶⁸ Agora predstavlja, pri tome, reteritorijalizirani plan imanencije, a sam grad Atena »relativnu društvenu okolinu«. Proces reteritorijalizacije jest kontingentan, odnosno slučajan, ali je istovremeno i imanentan konceptu apsolutne deteritorijalizacije, te kao takav moguć. Deteritorijalizacija je apsolutna »kad zemlja na planu čiste imanencije iz mišljenja-Bitka, odnosno mišljenja-Prirode, prijeđe u beskonačna dijagramatička kretanja«. ¹⁶⁹ Plan imanencije suvremene zbilje nalazi se u reteritorijaliziranoj filozofiji, a »relativna društvena okolina« u zbilji neoliberalne paradigme.

Reteritorijalizaciji filozofije prethodi deteritorijalizacija. Prostor reteritorijalizacije u antičkoj Ateni je bila agora, a u našoj zbilji to je društvena margina. Deteritorijalizacija i reteritorijalizacija su u našoj zbilji povezane utopijom kao pojmom koji označava »to povezivanje filozofije ili pojma s aktualnom sredinom, tj. političku filozofiju«. ¹⁷⁰ Može se raspravljati: 1) je li filozofija protjerana na margine društvene zbilje neoliberalnog društva ili se 2) filozofija »s namjerom« reteritorijalizirala izvan domašaja svih dispozitiva moći neoliberalne paradigme. No, mora se konstatirati da filozofija danas »preko utopije ulazi u politiku«. ¹⁷¹

»Svaki put utopija je ono preko čega filozofija postaje politikom, na najvišoj točki kritikom svoje epohe.« ¹⁷²

Filozofija na margini neoliberalne zbilje Zapadnog društva reteritorijalizira se kao otpor zbilji u kojoj se zatiče. Proces samoobrazovanja, kako je predstavljen u ovome radu, nužan je korak u pojavljivanju razboritog čovjeka u obliku filozofa kako bi se filozofija uopće mogla reteritorijalizirati.

¹⁶⁷ Isto, str. 17.

¹⁶⁸ Isto.

¹⁶⁹ G. Deleuze i F. Guattari, »Što je filozofija?«, str. 18.

¹⁷⁰ G. Deleuze i F. Guattari, »Geofilozofija«, str. 24.

¹⁷¹ Marijan Krivak, Konzultacije, veljača/ožujak 2023.

¹⁷² G. Deleuze i F. Guattari, »Geofilozofija«, str. 24.

1.3.2. Stvaranje pojma

Deleuze i Guattari filozofiju definiraju kao disciplinu koja stvara pojmove.¹⁷³ Stvarajući pojmove filozof stvara zbilju, stvara svijet. Danas pojmove stvaraju i znanost, marketing, trgovina itd., a besmislenost tako stvorenih pojmova može se objasniti konceptom »figurativnog mišljenja« u usporedbi s konceptom »mišljenja u pojmovima«.

Objašnjavajući »mišljenje koje održava plan imanencije« u procesima deteritorijalizacije i reteritorijalizacije Deleuze i Guattari u spisu »Geofilozofija« postavljaju koncepte »misliti u figurama« i »misliti u pojmovima«. Oni razlikuju transcendentni element kod relativne deteritorijalizacije. Transcendentni element, odnosno transcendencija, neka je »imperijalna jedinica ili duhovno carstvo«¹⁷⁴ koje, kada se »projicira na plan imanencije, popločava ga ili nastanjuje Figurama«.¹⁷⁵ Figura ima referenciju, a mišljenje koje proizlazi kao referencija ili projekcija neke transcendencije Deleuze i Guattari nazivaju »figurativnim mišljenjem«, odnosno »mišljenjem u figurama«. Pojam koji je nastao kao referencija ili projekcija neke transcendencije, kao i tumačenje zbilje nastalo na takvom pojmu, ono je što Krivak opisuje kao besmislen i bespojmovan svijet.¹⁷⁶ Figurativno mišljenje ne može izaći iz transcendencije čija je ono projekcija i kao takvo ne stvara ništa novo već samo reflektira nešto već zadano. Ova pozicija nikako se ne može svesti pod definiciju filozofije kao umijeća »oblikovanja, smišljanja i proizvođenja pojmova«.¹⁷⁷ Filozofski je pojam autopoietičkog karaktera¹⁷⁸ i nije refleksija kao što su to pojmovi nastali »figurativnim mišljenjem«. Deleuze i Guattari stoga za filozofske pojmove kažu da su »prije aeroliti nego roba«,¹⁷⁹ smještajući tako nefilozofske pojmove u područje neoliberalne zbilje gdje su tržište, roba i profit temeljni pojmovi.

Stvaranjem pojma »filozofija« stvara i samu sebe. Istovremeno ona stvar »ne-mjesto« svoje reteritorijalizacije. Filozofija stvara utopijski prostor mogućnosti drugačije zbilje. Na margini neoliberalne zbilje, **filozofija koja »stvara«, otpor je** suvremenoj kapitalističkoj zbilji koja se može opisati i kao »besmislen i bespojmovan svijet«.

¹⁷³ G. Deleuze i F. Guattari, »Što je filozofija?«, str. 13.

¹⁷⁴ G. Deleuze i F. Guattari, »Geofilozofija«, str. 19.

¹⁷⁵ Isto.

¹⁷⁶ Usp. M. Krivak, *Filozofija otpora*, str. 11.

¹⁷⁷ G. Deleuze i F. Guattari, »Što je filozofija?«, str. 11.

¹⁷⁸ Isto, str. 15.

¹⁷⁹ Isto.

2. »Govorenje sablastima«

2.1. Govorenje sablastima

Govoriti sablasti mora se iščitavati kao svojevrsan monolog. Nitko ne može posredovati govorenje sablastima. Tumačeći pojavu duha u *Hamletu* Derrida govori o posebnosti položaja, o posebnosti mjesta govora kao o mjestu filijacije.¹⁸⁰ To je mjesto rodbinske i sudbinske povezanosti govoritelja i sablasti. Ta je povezanost očinska.

»No ono što se uvijek čini gotovo nemoguće jest govoriti o sablasti, govoriti *njoj*, sablasti, govoriti s njom, dakle, pogotovo *navesti ili pustiti duha da govori*. A stvar izgleda još teže za čitatelja, učenjaka, stručnjaka, profesora, tumača, ukratko, za one koje Marcel naziva *scholar*. Možda za gledatelja općenito. (...) Kada bismo se referirali samo na tu tradicionalnu figuru *scholara*, ovdje bismo se trebali paziti onoga što bi se moglo definirati kao iluzija, mistifikacija ili *Marcelov kompleks*. Ovaj možda nije bio u situaciji da razumije da klasični *scholar* ne može govoriti fantomu. On nije znao što znači posebnost položaja (...) posebnost mjesta govora, mjesta iskustva ili mjesta filijacije, mjesta i povezanosti od kojih se jedino može obratiti utvari.«¹⁸¹

Utvari se, dakle, obraćamo. To je poseban vid obraćanja. Gotovo kao dodir prosvjetljenja. Kao »trak istine« u pjesmi Dobriše Cesarića »Povratak«, koji pada »u me«. ¹⁸² Obraćajući se sablasti, govoritelj je u dijalogu sa samim sobom. On propituje. On pita i on odgovara. On je tvorac i pitanja i odgovora. Sablast je prisutna (samo) kao mjesto refleksije. Kao mjesto koje reflektira naše misli nazad nama samima. U takvoj se refleksiji »govori sablastima«. Svatko se sam mora susresti sa sablastima. Susrećući se sa sablastima, susrećemo se sa (mogućim) samim sobom. Svijet, zbilju i sebe tumačimo iz nove perspektive. Sazrijevamo i odmičemo se od posredovane istine gospodara/učitelja.

2.1.1. Govorenje sablasti *pitanje je zrelosti*

Govorenje sablasti otpor je »dresuri« gospodara/učitelja. Odmak je to od posredovanih istina i autokratskog tumačenja zbilje. Rađamo se, nastajemo, oblikujemo se i bivamo oblikovani u nekom okruženju. To okruženje naših nastajanja zatičemo takvim kakvo ono već jest. Ono je tu prije nas. Dočekuje nas. Naši *učitelji života* posreduju nam tradiciju, vrijednosti i norme. Prvo smo djeca –

¹⁸⁰ Derrida, *Sablasti Marxa*, str. 24.

¹⁸¹ Isto, str. 23-24.

¹⁸² Usp. Dobriša Cesarić, »Povratak«, u: Dobriša Cesarić, *Izabrane pjesme* (Zagreb: Matica hrvatska, 1996.), str. 15-16.

u potpunosti ovisna od drugima koji nam posreduju zbilju – i tako nas oblikuju. Prvo smo, dakle, ne-zreli kako bismo kasnije mogli postati zreli. ¹⁸³ Prema Deleuzeu i Guattariu »postajanje je uvijek dvostruko (...) To je konstitutivni odnos između filozofije i ne-filozofije«. ¹⁸⁴ Filozofija je zapravo »stvaralačka konstrukcija postajanja«. ¹⁸⁵ Prvo smo djeca, kako bismo kasnije, možda, postali čovjekom. A za postati čovjekom, potrebno je *zrenje* kroz samoodgoj već obrazovanog pojedinca.

Ne smije se prepustiti slučaju i ne naznačiti još jednu perspektivu koja se nadaje. Naime, i sablasti poput Hitlera, Staljina, Musolinija, Ante Pavelića i sl., obitavaju u našim prostorima i vremenu kao sablasti. I oni se vraćaju. I oni nekome predstavljaju očinske likove iz razgovora s kojima proizlaze tumačenja zbilje. No, razlika stoji u isključivosti pozicije, autoritarnosti i dehumanizaciji u odnosu prema Drugome i Drugačijem. U svakom slučaju, i u poziciji sablasti, nadaje se sveprisutni dualizam čovjekova svijeta. Sve je na čovjeku!(?)

2.1.2. Phronimos

U *Nikomahovoj etici* Aristotel propituje kako doći do *arete*, ispravnog moralnog djelovanja koje je nužno čovjeku *polisa* da bi bio sretan. Kada daje definiciju moralne vrline, Aristotel ne uspostavlja moralni zakon već nas upućuje na poziciju prosudbe razboritog čovjeka:

»Vrlina je izabiralačko stanje, a nalazi se u sredini, i to onoj prema nama, određenoj razlogom (*logosom*), naime onim kojim bi je odredio razborit čovjek.« ¹⁸⁶

Phronesis, razborit uvid, norma je i mjera za moralnu problematiku. ¹⁸⁷ *Phronesis* proizlazi iz razumnog dijela duše. To je *krisis*. Prosudba i suđenje razboritog čovjeka. Razboriti uvid, *phronesis* – koji se u Aristotelovu promišljanju odnosi na moralnu problematiku – stanje je duha koje je potrebno dosegnuti prilikom *govorenja sablastima*. Pozicija prethodeća razboritom uvidu jest usvajanje normi i vrijednosti posredovanih tradicijom, odnosno odrastanje u zatečenom kontekstu. No, potom, na putu do *razboritog uvida*, moraju uslijediti zapitanost, čuđenje, i sumnja, sve što je svojstveno filozofiji. Derridaova pozicija *govorenja sablastima* kao mjesto samoodgoja

¹⁸³ Usp. Željko Senković, *Aristotelova etika* (Osijek: Filozofski fakultet u Osijeku, 2011), str. 21.

¹⁸⁴ G. Deleuze i F. Guattari, »Geofilozofija«, str. 28.

¹⁸⁵ Usp. Žarko Pačić, »O književnosti kao deliriju«, u: *Neiskazivost* (Zagreb: Litteris, 2019), str. 257-281, ovdje na str. 257.

¹⁸⁶ Ž. Senković, *Aristotelova etika*, str. 34.

¹⁸⁷ Isto, str. 47.

shvaća se kao nužan korak kojim obrazovan pojedinac treba doći do razboritog uvida i svoje autonomije. Razborit uvid nameće se kao norma i mjera kroz koju razuman čovjek, *phronimos*, tumači zatečenu zbilju i stvara svoju istinu i svoj svijet.

2.1.3. »Razglobljeno vrijeme«

Ovdje je na okupu, na jednom mjestu, u jednom vremenu, ono što se ne drži zajedno, to je vrijeme dislociranog prezenta, spoj radikalno razglobljenog vremena.¹⁸⁸

»Održati na okupu ono što se ne drži zajedno i sâm dispart, isti dispart, to se može samo promišljati (...) samo u vremenu dislociranog prezenta, na spoju radikalno razglobljenog vremena, bez sigurne poveznice. (...) Ono što se ovdje kaže o vremenu sukladno tome i u isto vrijeme također vrijedi i za povijest, čak i ako se ova posljednja može sastojati u popravljaju vremenske razglobljenosti u učincima konjunktive, a to je svijet: *'The Time is out of Joint'*, vrijeme je dezartikulirano, iščašeno, izbijeno, dislocirano, vrijeme je poremećeno, praćeno i poremećeno, sumanuto, istodobno razulareno i ludo. Vrijeme je razglobljeno, vrijeme je deportirano, izvan sebe sama, raštmano. Reče Hamlet.«¹⁸⁹

Ovo vrijeme, *this Time*, u *The Time is out of Joint*, to jest povijest, to je i svijet.¹⁹⁰ Hamlet proklinje sudbinu koja mu je namijenjena. Njegova je sudbina da uspostavi pravo: »da u zglobove vrati iščašeno vrijeme – i da ga ponovo uspravi, da ga vrati u pravo.«¹⁹¹ To pravo može doći samo nakon zločina. Hamlet je rođen da ispravi pogrešku i to ga boli. Predodređen je da kažnjava i ubija. Derrida zaključuje:

»Prokletstvo će biti upisano u samo pravo. I njegovo smrtonosno porijeklo.«¹⁹²

Pravo koje Hamlet ima uspostaviti prožeto je osvetom.

Derrida uspostavlja *razglobljeno vrijeme* kao metafizički prostor gdje, kao ravnopravni, obitavaju prošlost, sadašnjost i budućnost. Ovdje se razgovara sa sablastima i ovdje je moguć odmak od posredovanih istina. To je prostor i vrijeme *samoodgoja*. Prostor i vrijeme gdje čovjek obitava kao sâm u prostoru i vremenu, odnosno u jednoj od svojih temeljnih pozicija. I konačno, to je prostor

¹⁸⁸ J. Derrida, *Sablasti Marxa*, str. 31.

¹⁸⁹ Isto.

¹⁹⁰ Isto, str. 32.

¹⁹¹ Isto, str. 34.

¹⁹² Isto, str. 36.

ljudskog zrenja i prostor gdje se pojavljuje *phronimos*. Iz Derridaove perspektive, *phronimos* je samotna lik koji se pojavljuje u *razglobljenom vremenu* kroz samoodgoj u razgovoru sa sablastima.

2.2. Problem gospodara/učitelja

Za Foucaulta diskurs je »način na koji se svijet politički vidi, tumači i oblikuje – a usko je povezan s odnosima moći«,¹⁹³ dok je dispozitiv proizvođača instanca diskursa i diskurzivnih praksi, te je kao takav nadređena i ishodišna instanca.¹⁹⁴ Lik gospodara/učitelja nada se u ovako postavljenoj poziciji kao posredovatelj već gotovih istina, kao posredna karika lanca moći. Gospodar/učitelj jest »dobar učitelj« ako precizno i dogmatski prenosi i interpretira dispozitivom uspostavljene pozicije. I filozofija koja se prenosi na ovakav način, dakle, posredovana iz pozicije gospodara/učitelja, nije ništa drugo doli dogmatska dresura. Okamenjena i nepromjenjiva istina koju je netko negdje oblikovao i koja zahtijeva bespogovornu poslušnost i odsustvo sumnje. Alternativa postoji. Pogledajmo poziciju koju oblikuje Michel Foucault:

»Volio bih da se u izlaganje koje danas moram održati, i u ona koja ću ovdje možda godinama držati, mogu ušuljati kriomice. Umjesto da uzimam riječ, volio bih da me ona obuzme i ponese mnogo dalje od svakog početka. U trenutku dok govorim volio bih osjetiti da mi već odavno prethodi jedan bezimeni glas: tada bi mi bilo dostatno da suvislo oblikujem i slijedim izričaj, da se bez osobita obzira postavim u njegove međuprostore, kao da mi on daje znak ostajući za trenutak u neizvjesnosti. Početka, dakle, ne bi bilo; i umjesto da budem onaj od koga dolazi diskurs, prije bih bio nasumični učinak njegova odvijanja, sitna pukotina, točka njegova mogućeg iščeznuća.«¹⁹⁵

Ovdje je opisana pozicija očinskog lika komu nisu svojstveni prisila, dogmatski okvir i posredovana istina. Ovo je pozicija gdje se istina i zbilja stvaraju ovdje i sada, *hic et nunc*, gdje se diskurs oblikuje izvan područja uspostavljenog dispozitivom. To je pozicija *phronimosa*. To je pozicija što ju je autor mogao vidjeti u Derridaovom konceptu *govorenja sablastima*. Mjesto odrastanja, zrenja i stvaranja vlastite zbilje i vlastitog svijeta. To je i mjesto *filozofije otpora* kao opisa i kritike dispozitivne istine neoliberalne ideologije i prakse.

¹⁹³ Marijan Krivak, »Predgovor. Michel Foucault: O impersonalnosti ili... o moći ideja«, u: Davorin Ćuti, Zvonimir Glavaš, Marijan Krivak, Luka Pejić (urednici), *Michel Foucault. Moć ideja* (Osijek: Filozofski fakultet Osijek, 2016), str. [8]-15, na str. 12.

¹⁹⁴ Usp. M. Krivak »Predgovor. Michel Foucault: O impersonalnosti ili... o moći ideja«, str. 12.

¹⁹⁵ Michel Foucault, »Poredak diskursa i mikrofizika moći«, u: Michel Foucault, *Volja za znanjem*, s francuskog preveo Rade Kalanj (Zagreb: Globus, 1994), [113]- 172, na str. 115.

2.2.1. Opomena i otpor

Opominjući moment. Opominjanje gospodara/učitelja prožeto je nagovještajem nasilja.¹⁹⁶ Bespogovorni posluš, neupitnost autoriteta, pokornost i slušanje – to su »osobine« koje obilježavaju djelovanje gospodara/učitelja, a koncept *batine i mrkve* nameće se kao metoda kojom gospodar/učitelj ove vrijednosti »proizvodi« i kod odgajanika. Odgajanika je potrebno što uspješnije »ukalupiti« u zadane društvene vrijednosti, norme i okvire postojanja, a opomena gospodara/učitelja pritom je nagovještaj stanovite sile. Zbilju ne treba mijenjati, već se u nju treba što uspješnije uklopiti. Misija gospodara/učitelja stoji u riječima: »Ja ću te naučiti živjeti!«,¹⁹⁷ a opomena glasi: »Šuti i slušaj!«.

Nasuprot tome, bit opominjućeg momenta – koji se nadaje kroz Derridaov koncept *govorenja sablastima* – jest »upućivanje«. Samoobrazovanje kroz *govorenje sablastima* nadaje se kao mjesto *zrenja* čovjeka. Opominjanje stoji u pozivu i otkrivanju kroz koje se upućuje na mogućnosti i perspektive što obitavaju izvan *ukalupljene* zbilje. Derrida nas poziva: »treba naučiti 'živjeti drugačije, i bolje'«,¹⁹⁸ a opomena glasi:

»Čovječe pazi da ne ideš malen ispod zvijezda!«¹⁹⁹

»**Moć vizira**«. Sablast, *taj prvi i očinski lik*, u posjedu je *vrhunske oznake moći: moći vidjeti a da se ne bude viđen*.

»Stvar koja nije stvar (...) Ta nas Stvar, međutim, gleda i vidi da je mi ne vidimo čak ni kad je tu. (...) To ćemo nazvati *učinkom vizira*: ne vidimo onoga tko nas gleda.«²⁰⁰

To je možda vrhunska »oznaka moći: moći vidjeti, a da se ne bude viđen«.²⁰¹ Snaga *moći vizira* jednaka je moći svevidećeg i sveznajućeg boga. Sama prisutnost (i sama naznaka prisutnosti) sablasti djeluje kao opomena. Moć opominje, upućuje i upozorava čovjeka, a do čovjeka stoji da sam sebi kaže riječi opomene. U čovjeku je ishodište odluke: *Pokoriti se i šutjeti!*, ili *Ne ići malen ispod zvijezda!*

¹⁹⁶ J. Derrida, *Sablasti Marxa*, str. 7.

¹⁹⁷ Isto.

¹⁹⁸ Isto, str. 8.

¹⁹⁹ Antun Branko Šimić, »Opomena«, u: Antun Branko Šimić, *Opomena* (Zagreb: Konzor, 1995), str. 83.

²⁰⁰ J. Derrida, *Sablasti Marxa*, str. 16.

²⁰¹ Isto, str. 20.

Razgovorni, dijaloški moment. Gospodar/učitelj zadane istine posreduje monološki, kroz samogovor sa samim sobom i kroz samogovor s istinama i vrijednostima koje treba posredovati. Autoritarnost i poslušnost poželjan su kontekst ovakvog samogovora. Što je gospodar/učitelj autoritarniji – a nasuprot njemu, što je odgajanik poslušniji – sam proces »učenja životu« prolazi »brže i bezbolnije«. (Raz)govor je jednosmjernan i krut.

Govorenje sablastima također je svojevrsan samogovor, odnosno monolog. No, ovdje nema tutora,²⁰² ovdje nema »inkvizitora« koji treba bdjeti nad neupitnošću istinâ. Potencijalni *phronimos* sam kreira kontekst i perspektive razgovora. On otvara mogućnosti, propituje *zadanu* zbilju i u razgovoru sa samim sobom iznalazi (svoju) istinu, stvara *svoju* zbilju i svoj svijet »dalje od žive sadašnjosti«,²⁰³ rekao bi Derrida. Ovaj razgovor jest monolog ako se gleda »izvana«, ali »iznutra« on je dijalog sa samim sobom, a sablast nas na to poziva i sablast nas na to opominje samim svojim prisustvom.

(Samo)odgojni moment. Odgoj (i obrazovanje) posredovano gospodarom/učiteljem jest tumačenje zbilje, *dresura*, odnosno *gojdbena manipulacija* odgajanikom za potrebe neoliberalnog društva kapitala. To je ukalupljivanje osobe koja tako, neovisno o svom stupnju obrazovanja ili akademske titule, gubi mogućnost ostvarivanja sebe kao čovjeka.

Derrida toj poziciji suprotstavlja mogućnost samoodgoja kroz »govorenje sablastima u razglobljenom vremenu«. Samoodgoj je izlazak obrazovanog čovjeka iz prostora zadanih istina i vjerovanja, te stvaranje vlastite zbilje.

Otpor. Gospodar/učitelj/inkvizitor prepoznaje i potom svladava (mogući) otpor povjerenih mu odgajanika. Za njega je otpor nešto negativno, nešto što treba savladati. On treba savladati otpor odgajanika prema autoritarnosti, zadanosti i neupitnosti. Taj otpor gospodar/učitelj treba spriječiti, a ako se pojavi i svladati. *Ako* su: razumno promišljanje, kritičko mišljenje, filozofija, pa i zdrav razum, kako nam ih posreduje obrazovni sustav i dominantna ideologija, koncepti koji u svojoj biti podrazumijevaju propitivanje zbilje i neprihvatanje zadanih istina, moramo se zapitati: Čemu onda »otpor« i *filozofija otpora*?

²⁰² J. Derrida, *Sablasti Marxa*, str. 8.

²⁰³ Isto, str. 10.

No, **ako** dispozitivni izvori moći zbilju oblikuju ideološkom manipulacijom i »bezbolnim« *ukalupljivanjem* potencijalnog čovjeka u zadane subjektivnosti. **Ako** kapitalizam želi zadržati nepromijenjenim postojeće stanje i **ako**, pritom, manipulira tumačenjem zbilje. **Ako** su ideološke paradigme neoliberalne zbilje, uprkos tome što su manipulacija zbiljom, odnosno laž, vrijednosti koje nam se usađuju putem suvremenog odgojno-obrazovnog sustava. **Ako** eminentni i globalno priznati i popularni teoretičar i ideolog neoliberalne perspektive poimanja života, Francis Fukuyama, nadaže u javni diskurs tezu kako je teško zamisliti svijet radikalno bolji od našeg:

»Danas nam je, međutim, problem kako zamisliti svijet radikalno bolji od našeg, ili budućnost koja zapravo ne bi bila demokratska i kapitalistička. (...) ne možemo si predočiti svijet koji bi bio bitno različit, a u isto vrijeme bolji od današnjeg.«²⁰⁴

Ako je to općeprihvaćena zbilja: da živimo u najboljem mogućem svijetu, a uprkos bijedi koja nas okružuje, a pred kojom zatvaramo oči. I **ako** u usađivanju takvih ideja značajnu ulogu ima obrazovni sustav. Tada svi ti koncepti – *kritičko mišljenje, razumno promišljanje, zdrav razum, demokracija, liberalna-demokracija, filozofija, filozofsko promišljanje, odgoj i obrazovanje* – postaju prazni pojmovi posredovani ideološkom manipulacijom koji su daleko od biti koja im se pripisuje, prazne riječi što prikrivaju pravu zbilju i umrtvljuju javni politički diskurs.

U takvoj zbilji upravo je nužan **otpor**, a on se nadaže od (mogućeg) *phronimosa* koji (samo) preko samoobrazovanja pristupa »ne-mjestu« filozofije na margini neoliberalne zbilje kao svojoj domovini.

²⁰⁴ F. Fukuyama, *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, str. 102-103.

Zaključak

Derridaov koncept *govorenja sablastima* kao samoobrazovanje prepoznaje se kao potencijal *filozofije otpora* u kontekstu prijepora Fukuyama – Derrida. Samoobrazovanje suvremenog čovjeka nadaje se kao nužno, i kao jedini put, za iskorak iz ideološkog stiska neoliberalne »zbilje«. »Očinski lik« *Derridaovih sablasti* – s kojima se govori u metafizičkom prostoru *razglobljenog vremena* – svojevrsan je putokaz u ovom bespojmovnom svijetu velikih laži i malih ljudi. Samoobrazovanje je otpor neoliberalnoj zbilji i put do razumnog čovjeka koji potom treba naseliti filozofiju na margini neoliberalne zbilje kao svoju novu domovinu. Stoga se samoobrazovanje nadaje kao otpor, kao potencijal filozofije (*otpora*), i kao ono što je ostalo nakon što su sva zla pobjegla iz Pandorine kutije – kao *nada*.

Prijepor Fukuyama – Derrida prepoznat je i iskorišten da bi se predstavilo lice i naličje neoliberalne »zbilje«. U tom se prijeporu Francis Fukuyama nametnuo kao ideolog (kapitalizma), a Jacques Derrida kao predstavnik ideje emancipacije čovjeka (marksizma), te time i kao predstavnik ideje *otpora* neoliberalnoj zbilji. Ratovi, glad, bijeda, medijacijom oblikovana stvarnost i sl., spadaju u naličje neoliberalne zbilje koja se istovremeno nastoji prikazati u *najboljem licu*, prikazati se kao »najbolji mogući svijet« u kome su riješeni svi bitni društveni problemi, dakle, prikazati se kao vrhunac evolutivnog razvoja društvenosti. Tako sada, već problematično nedodirljivi dispozitivni moći koji oblikuju diskurse kapitalističke zbilje, stvaraju *shizofrenu* stvarnost u kojoj nestaje smisao, nestaju perspektive... nestaje čovjek. Raskol je to u vrijednostima što se propagiraju u odnosu na vrijednosti koje doista oblikuju našu zbilju. Raskol je to u našim umovima koji sve vide, ali žive kao da viđeno nije s ovog svijeta. Ideološkom manipulacijom, »neoliberalna zbilja« depolitizira javni prostor i umrtvljuje političko polje djelovanja s ciljem zadržavanja trenutnog stanja koje se prikazuje kao najbolje moguće. Kako je zadatak svake ideologije pojedinačne interese prikazati kao opće društvene interese – te tako dobiti legitimitet vladanja, vlast i moć – može se zaključiti da je neoliberalna ideologija izuzetno učinkovita.

Obrazovni sustav i *gospodar/učitelj* oruđe su neoliberalne ideologije u promicanju poželjnih vrijednosti te su tako aktivni sudionici u manipulaciji zbiljom i u ukalupljanju čovjeka za potrebe kapitalističkog načina života. Oni se nadaju kao posrednici dispozitivnih istina, kao *prva linija fronte* neoliberalne »zbilje«, kao niža diskurzivna pozicija u direktnom kontaktu s masom koju treba ukalupiti, odnosno, *naučiti živjeti*. Obrazovni sustav također je shizofren, kao i naša »zbilja«.

On je oblikovan i prožet vrijednostima kapitalističkog poimanja života, čovjeka i svijeta. To su, prije svega, interes, profit i tržište, a koji nisu spojivi s pozicijom odgoja i obrazovanja usmjerenog na razvoj čovjeka kao humanog bića.

U takvom je svijetu filozofija protjerana na njegovu marginu – ako ne i osuđena na smrtnu kaznu! – a nepristajanje uz takvu zbilju i odmak od iste *otpor* je sam po sebi. Reteritorijalizirana filozofija je, baš kao i Derridaove sablasti, u posjedu božanske moći: gledati, a ne biti viđena. Filozofija *iza vizira* je opomena i poziv. Naravno, ako *tamo negdje* uopće nekoga i ima. No, *ovdje negdje*, u ovoj shizofrenoj zbilji, potrebno je doći do razumnog čovjeka, *phronimosa*, koji će biti glas razuma, šapat onoga *kako treba biti* u onome što jest. Suvremeni obrazovni sustav proizvodi poluproizvod, obrazovanog pojedinca nerazvijenih osobnosti. Obrazovni sustav zakazuje, a odmak od pozicije *poluproizvoda* ukalupljenog za potrebe *shizofrene neoliberalne zbilje*, autor ovih redaka vidi u samoobrazovanju.

Derridaov koncept *govorenja sablastima* (Marxa) u *razglobljenom vremenu* suprotstavlja dva vida *učenja kako treba živjeti*. Prvi vid *učenja kako treba živjeti*, nadaje nam gospodar/učitelj kroz institucionalni sustav obrazovanja, gdje se *gojidbenom manipulacijom* ukalupljuje potencijalni čovjek. Drugi vid *učenja kako treba živjeti*, postaje nam zadatkom samoobrazovanja u *govorenju sablastima*. Put samoobrazovanja usamljena je pozicija gdje čovjek u susretu sa samim sobom stvara svijet. Samoobrazovanje postaje nužan iskorak iz neoliberalne »zbilje«, a time i *otpor* istoj. Samoobrazovanjem čovjek dosiže svoj krajnji potencijal, stanje *phronimosa*, u ovom shizofrenom svijetu. U susretu sa sablastima čovjek polaže račun samome sebi. Opomenut i pozvan, on završava svoj proces nastajanja, to jest *postajanja* (Deleuze), te ostvaruje potencijal ljudskosti i dolazi do svoje biti.

Literatura

1. Alić, Sead. »Postmoderna priča priče o kraju priča«, *Medijski dijalozi* 10/27-28 (Podgorica, 2017), str. 35-44. dostupno na: <http://seadalic.com/index.php/sead-alic-postmoderna-prica-price-o-kraju-prica> (pristupljeno 31.12.2022.).
2. Bekavac Basić, Ivan, Jozo Marević i Franjo Međeral. *Latinsko-hrvatski i hrvatsko-latinski školski rječnik. S kratkom gramatikom* (Zagreb: Školska knjiga, 1998).
3. Cesarić, Dobriša. »Povratak«, u: Dobriša Cesarić, *Izabrane pjesme* (Zagreb: Matica hrvatska, 1996.), str. 15-16.
4. Deleuze, Gilles. »Postskriptum uz društva kontrole«. dostupno na: <http://urbanfestival.blok.hr/urbanfestival.blok.hr/04/pdf/Gilles%20Deleuze%20-%20Postskriptum%20uz%20društva%20kontrole.pdf>.
5. Deleuze, Gilles i Félix Guattari. »Geofilozofija«, *Treći program Hrvatskog radija*, 40 (1993), str. 17-30.
6. Deleuze, Gilles i Félix Guattari. »Što je filozofija?«, *Treći program Hrvatskog radija* 40 (1993), str. [11]-16.
7. Derrida, Jacques. *Sablasti marxa. Stanje duga, rad tugovanja i nova Internacionala*, preveo s francuskog Srđan Rahelić (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002).
8. Engels, Friedrich i Karl Heinrich Marx. *Manifest der Kommunistischen Partei*, edited by Sálvio M. Soares. *MetaLibri*, 31. Oktober 2008, v1.0s. Dostupno na: https://www.ibiblio.org/ml/libri/e/EngelsFMarxKH_ManifestKommunistischen_s.pdf (pristupljeno 15.2.2023.).
9. *Filozofijski rječnik*, glavni urednik Vladimir Filipović (Zagreb: Matica hrvatska, 1965), pp. 283b-284b.
10. Foucault, Michel. *Rođenje biopolitike*, prevela s francuskog Maja Vukušić Zorica (Zagreb: Sandorf, 2016).
11. Foucault, Michel. »Pravo na smrt i moć nad životom«, u: Michel Foucault, *Volja za znanjem*, s francuskog preveo Rade Kalanj (Zagreb: Globus, 1994), 93-111.
12. Foucault, Michel. »Poredak diskursa i mikrofizika moći«, u: Michel Foucault, *Volja za znanjem*, s francuskog preveo Rade Kalanj (Zagreb: Globus, 1994), [113]- 172.
13. Fukuyama, Francis. *Identitet. Zahtjev za dostojanstvom i politike zamjeranja*, s engleskog preveo Višeslav Raos (Zagreb: TIM press, 2020).

14. Fukuyama, Francis. *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, prijevod s engleskog Rajka Rusan Polšek (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994).
15. Fukuyama, Francis. »Kraj povijesti?«, *Politička misao: časopis za politologiju* 27/2 (1990), str. 171-189. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/113403>. (pristupljeno 19.12.2022.).
16. Golubović, Aleksandra i Laura Angelovski. *Metodika nastave filozofije. Skripta* (Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, 2017).
17. Harbaš, Bernard. »Aporije demokratije«, *Logos - časopis za filozofiju i religiju* 8/1 (Tuzla, 2020), str. 149–160.
18. Jo.[lić], T.[vrtko]. s.v. »liberalizam«, u: Stipe Kutleša (glavni urednik), *Filozofski leksikon* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2012), pp. 676a-677a.
19. Krivak, Marijan. »'Etička demokracija' ili politika?«, *Filozofska istraživanja* 24/1 (2004), str. 121-130.
20. Krivak, Marijan. *Filozofija otpora* (Osijek: Filozofski fakultet, 2019).
21. Krivak, Marijan. konzultacije, veljača/ožujak 2023.
22. Krivak, Marijan. »Osnove kritičkog mišljenja« (predavanje, Filozofski fakultet u Osijeku, Osijek, 18. prosinca 2019).
23. Krivak, Marijan. »Predgovor. Michel Foucault: O impersonalnosti ili... o moći ideja«, u: Davorin Ćuti, Zvonimir Glavaš, Marijan Krivak, Luka Pejić (urednici), *Michel Foucault. Moć ideja* (Osijek: Filozofski fakultet Osijek, 2016), str. [8]-15.
24. Kukoč, Mislav. »Liberalna demokracija versus neoliberalna globalizacija«, *Arhe* 5/10 (Novi Sad, 2013), str. 41-53.
25. *Kurikulum nastavnog predmeta Filozofija za gimnazije* (Zagreb: Ministarstvo znanosti i obrazovanja, 2019). dostupno na: <https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Publikacije/Predmetni/Kurikulum%20nastavnog%20predmeta%20Filozofija%20za%20gimnazije.pdf> (pristupljeno 17.2.2023.).
26. Lazzarato, Maurizio. »Pojmovi života i življenja u društvima kontrole«, *Čemu: časopis studenata filozofije* 10/20 (2011), str. 163-179, na str. 171.
27. Ve.[ljak], L.[ino]. s.v. »kritička teorija«, u: Stipe Kutleša (glavni urednik), *Filozofski leksikon* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2012), pp. 637a-638b.
28. Marinković, Josip. *Metodika nastave filozofije* (Zagreb: Školska knjiga, 1983).
29. Meštrović, Matko. »Derridin Marx«, u: Jacques Derrida, *Sablasi Marxa. Stanje duga, rad tugovanja i nova Internacionala*, preveo s francuskog Srđan Rahelić (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002), str. 235-245.

30. Milenković, Ivan. »Opasno mišljenje«. dostupno na: <https://www.jergovic.com/ajfelov-most/opasno-misljenje/> (pristupljeno 15.2.2023.).
31. Mlikotić, Stipe. »Globalna financijska kriza – uzroci, tijek i posljedice«, *Pravnik* 44/89 (2010), str. 83-93.
32. Močnik, Rastko. *Koliko fašizma?*, prijevod Srećko Pulig u suradnji s Borislavom Mikulićem (Zagreb: Arkzin, 1998).
33. Paić, Žarko. »O književnosti kao deliriju«, u: *Neiskazivost* (Zagreb: Litteris, 2019), str. 257-281.
34. Paić, Žarko. »Utopija i entropija: Deleuzeovo mišljenje političkog«, *Up & underground* 7/23-24 (2013), str. 151-170.
35. Polić, Milan. *Činjenice i vrijednosti* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2006).
36. Polić, Milan. *Odgovori i svije(s)t* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1993).
37. Polić, Milan i Miroslav Huzjak. »Ideologija i idéa«, *Metodički obzori* 1/2 (2006), str. 49-69.
38. Posavec, Zvonko. »Liberalna neutralizacija političkog«, *Politička misao: časopis za politologiju* 30/3 (1993), str. 173-179.
39. Raos, Višeslav. »Francis Fukuyama: Identitet: Zahtjev za dostojanstvom i politike zamjeranja.«, *Politička misao: časopis za politologiju* 58/3 (2021), str. 260-263.
40. Senković, Željko. *Aristotelova etika* (Osijek: Filozofski fakultet u Osijeku, 2011).
41. Sim, Stuart. *Derrida i kraj povijesti*, prijevod: Neven Dužanec (Zagreb; Naklada Jesenski i Turk, 2001).
42. So.[unajko], G.[oran]. s.v. »demokracija«, u: Stipe Kutleša (glavni urednik), *Filozofski leksikon* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2012), pp. 215b-217a.
43. Šimić, Antun Branko. »Opomena«, u: Antun Branko Šimić, *Opomena* (Zagreb: Konzor, 1995).
44. Štulić, Branimir. »Ravno do dna«, u: Azra, *Ravno do dna* (Zagreb: Croatia records, 1995).
45. Vresnik, Viktor. »Zahtjev za priznanjem identiteta nova je prijatnija liberalnoj demokraciji«, *Globus*, dostupno na: <https://www.jutarnji.hr/globus/biznis/zahtjev-za-priznanje-identiteta-nova-je-prijatnija-liberalnoj-demokraciji-15032940> (pristupljeno 15.2.2023.).
46. Zlomislčić, Marko. »Etika Derridinog sablasnog življenja«, u: Jacques Derrida, *Sablasti Marxa. Stanje duga, rad tugovanja i nova Internacionala*, preveo s francuskog Srđan Rahelić (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002), str. 223-233.

47. Žižek, Slavoj. »Postpolitički Denkverbot«, BASTARD (Zagreb: Arkzin, decembar 1998.), str. 11-19.
48. Žižek, Slavoj. *Druga smrt neoliberalizma*, preveo s engleskog Srećko Horvat (Zagreb: Fraktura, 2010).

Poveznice:

1. Hrvatski jezični portal. »immanentan«. dostupno na: https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=fVtuWxQ%3D (pristupljeno 28. 2.2022.).
2. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. »Derrida, Jacques«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 2021. dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=14686>>. (pristupljeno 17. 2. 2023.).
3. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. »filozofija«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 2021. dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19629>>. (pristupljeno 16. 2. 2023.).
4. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. »ideologija«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 2021. dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26914>>. (pristupljeno 23. 1. 2023.).
5. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. »kapitalizam«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 2021. dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30315>>. (pristupljeno 10. 2. 2023.).
6. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. »obrazovanje«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 2021. dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=44619>>. (pristupljeno 25. 2. 2023.).
7. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. »odgoj«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 2021. dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=44727>>. (pristupljeno 25. 2. 2023.).
8. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. »samoobrazovanje«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 2021. dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=54317>>. (pristupljeno 25. 2. 2023.).
9. RAND. dostupno na: <https://www.rand.org/about/glance.html>. (pristupljeno 19.12.2022.).

10. Struna. »ideologija«, dostupno na: <http://struna.ihjj.hr/naziv/ideologija/24725/>. (pristupljeno 23.1.2023.).
11. Večernji list. »Prošla je 21 godina od terorističkih napada na SAD – ovo su činjenice o kobnom danu«. dostupno na: <https://www.vecernji.hr/vijesti/prosla-je-21-godina-od-teroristickih-napada-na-sad-ovo-su-cinjenice-o-kobnom-danu-16163228p> (pristupljeno 21.1.2023.).
12. Wikipedija. »Francis Fukuyama«. dostupno na: https://hr.wikipedia.org/wiki/Francis_Fukuyama (pristupljeno 20.12.2022.).